Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
октябрь
27
суббота
№ 245 (14445)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Дүүн Кызылга, Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга, партияның XXIII Тыва республика конференциязы ажылын эгелээн.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияны ажыткан.

Конференцияның ажылчын президиумун, секретариадын, мандат болгаш партияның республика организациязының удуртур соңгулдалыг органнарын төлевилеп киирер комиссияларны делегаттар соңгаан.

Конференцияның хүн айтырыгларын бадылаан:

1. РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында.
2. РСФСР-ниң Компартиязының республика организациязының ревизия комиссиязының ажылының отчёду.
3. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретарын соңгууру.
4. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң секретарьларын соңгууру.
5. РСФСР-ниң Компартиязының республика комитедин соңгууру.
6. Партияның республика организациязының контроль комиссиязының дугайында дүрүмнү бадылаары.
7. Партияның республика организациязының контроль комиссиязының даргазын соңгууру.
8. Партияның республика организациязының контроль комиссиязын соңгууру.

«РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында» илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин кылган.

РСФСР-ниң Компартиязының республика организациязының ревизия комиссиязының ажылының дугайында отчёт илеткелди ооң даргазы Т. Ч. Салчак кылган.

Илеткелдер талазы-биле санал бергеннер болза:

РКП-ниң Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин, «Мөген-Бүрен» совхозтуң сарлык кадарчызы С. Ч. Доңгак, «Коммунизмниң херели» совхозта партком секретары Х. М. Ховалыг, РКП-ниң Тес-Хем райкомунуң бирги секретары С. М. Достай, Өвүр районнуң АҮК даргазы Ш. С. Куулар, РКП-ниң Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков, «Большевик» совхозтуң хойжузу С. С. Куулар, дайынның, күш-ажылдың, партияның хоочуну Н. П. Кононенко, Шагаан-Арыгның Культура бажыңының директору Н. С. Данзын, Тожу районнуң хоочуннар чөвүлелиниң даргазы В. С. Тамдын-оол, Кунгуртуг суурда кижи эмчизи С. С. Самбыла, «Ленинчи орук» совхозта партком секретары А. Т. Слюсарева, Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, Тываның геология-шинчилел экспедициязының геология партиязының начальниги А. И. Митус, «Ишкин» совхозтуң кол агроному Т. К. Монгуш, РКП-ниң Эрзин райкомунуң бирги секретары К. А. Мон, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күркомитединиң даргазы Д. Х. Ооржак, ТДЛТЭШИ-ниң директорунуң оралакчызы М. Х. Маңнай-оол, Кызылдың пединститудунуң башкызы В. Б. Багай-оол, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның килдис эргелекчизи Г. А. Смирнов, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы А. А. Даржай, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, РКП-ниң Бай-Тайга райкомунуң ийиги секретары Ч. А. Саая, Чөөн-Хемчик районнуң АҮК даргазы С. К. Долгар, «Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырында партия организациязының секретары С. С. Сүрүң, пенсионер И. Т. Комбу, ССРЭ-ниң ЭА-ниң Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллизиниң директорунуң оралакчызы К. С. Кужүгет, «Россия» совхозтуң саанчызы Б. М. Наскыл-оол, пенсионер К. Н. Динга, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының директору Х. О. Ондар.

Мандат комиссиязының илеткелин ооң даргазы РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң эргелекчизи Б. С. Нурзат конференцияга кылган болгаш ону бадылаан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин түңнел сөс чугаалаан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң отчёттуг үеде чорудуп келген ажылынга чүгээр деп үнелелди конференция берген.

Партияның XXIII республика конференциязының доктаалын хүлээп алган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлер күүседир талазы-биле партияның республика органи циязының ажыл-чорудулгазының программазын к ференция хүлээп алган.

РСФСР-ниң Компартиязының республика организац зының ревизия комиссиязының отчёдун конференц бадылаан.

СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Гиренко конференц ның ажылынга киржип, чүве чугаалаан. СЭКП ТК-н организас-массалыг болгаш кадр-биле ажыл килдизин харысалгалыг организакчызы В. К. Погорелов, РСФС ниң Компартиязының Төп Контроль Комиссиязының рысалгалыг ажылдакчызы В. Н. Маслов конференц ның ажылында киржип турар.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика митединиң бирги секретарынга кандидаттар депшидер че конференция кирген. Делегаттарның саналы-биле РК ниң Тыва республика комитединиң бирги секретарын кандидатуразынга Г. Ч. Ширшин биле Кызылдың пед ститудунуң башкызы В. Б. Багай-оол депшиттирге еларны чажыт бадылаашкынның даңзызынга киирген.

Санажылга комиссиязы чажыт бадылаашкынның тү нелин үндүрген. Бадылаашкынга 448 делегат кириш кен. Г. Ч. Ширшин дээш 351 делегат бадылаан, 97 к жи удур бадылаан. В. Б. Багай-оол дээш 60 делегат б дылаан, 388 кижи удур бадылаан.

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде РСФСР-н Компартиязының Тыва республика комитединиң бир секретарынга Г. Ч. Ширшин соңгуткан.

Конференция ажылын бөгүн уламчылаар.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Эштер! Эрткен отчёт-соңгулдалыг партия конференциязының сөөлүнде үе-чада дыка шапкын болгаш ниитилел-политиктиг улуг болуушкуннар-биле демдеглеттинген. СЭКП-ниң XXVIII съездизи ол болуушкуннарның аразында кол черни ээлеп турары маргылдаа чок. Ниитилелде болгаш партияда кризистиг байдалды ажып эртер, оларны чаартыр сорулгалыг амгы үе-чадада партияның политиказының болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын ол тодаргайлаан. Социалистиг шилип алыышкынга болгаш коммунистиг перспективага бистиң шынчы бердингенивисти съезд бадыткаан.

Ажылчы чоннуң үндезин эрге-ажыктары дээш идепкейлиг демиселди-биле ниитилелге авангардчы рольду чаалап алырынга, анаа бодунуң туружун быжыглаарынга СЭКП-ниң шиитпирлиин съезд илергейлээн.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының тургустунганы чурттуң ниитилел-политиктиг амыдыралынга чугула болуушкун болган. СЭКП-ниң составынга туруп, чаңгыс аай программалыг болгаш Устав документилеринге ажылдаар. Россия ниитилелиниң . чаарттыныышкыны, ооң күрүне, угаан-бодал культуразының, национал чаңчылдарының катап тургустунуушкуну дээш. Федерацияның, бүгү Совет Эвилелиниң улустарының найыралын болгаш кады ажылдажылгазын быжыглаар дээш туржур, күш-ажыл кижилериниң эрге-ажыктарын камгалаар политиктиг организация тургустунган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программалыг медеглели, резолюциялары, СЭКП-ниң чаа Уставы, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң документилери партияны чаартырынга, ооң организакчы, политиктиг болгаш идеологтуг ажылын күштелдирериңге эки үндезинни тургускан. Эң-не берге, харысалгалыг үе-чада — хүлээп алдынган шиитпирлерни боттандырарының үе-чадазы эгелээн.

Бо чылдың октябрь 10-11-де болган СЭКП Төп Комитединиң Пленуму чуртта байдалды анализтеп көрген болгаш рынок харылзааларынче шилчиири-биле холбаштыр партияның сорулгаларын тодаргайлаан. Бистиң ниитилеливистиң байдалы дыка нарын деп. Пленум айыткан. Бүдүрүүшкүн хемчээли кызырлып, ажыл-агый харылзаалары улаштыр үстүп, сагылга-чурум суларап турар. Бүгү-нити челишпес чорукту, чиижең садыглаашкынны, өртектериниң өзүлдезин, кем-херек үүлгедиишкиннериниң өскүүшкүнүн, националдар аразында чөрүлдээлер одагларының өшпейн турарын анаа немей чугаалаар херек. Ниитилел амыдыралындан СЭКП-ни кызып үндүрер сорулгалыг антисоциалистиг күштер идепкейжээн, коммунистерни калчаалыг ёзу-биле бактап, кыдыглап турар. СЭКП-ни «дайзын» кылдыр көөр өжээтен бодалды ниитилел медерелинге нептередирин күжениишкинниг оралдажып турар. Бо бүгү болуушкуннар социал-политиктиг дүшкүүрлүг чорукту кедергей айыылдыг кылдыр чидиглендирген. Мындыг байдал тургустунуп келирге, эвээш эвес кижилер партияга бүзүрелин оскунуп, ооң политиказынга, эде тургустунуушкунга чөгели төнүп эгелээн.

Экономиканы быжыг туруштуг болдурар, ону рынок харылзааларынче шилчидер талазы-биле практиктиг ажыл-чорудулгага партия организацияларының, бүгү коммунистерниң сорулгаларын СЭКП ТК-ның Пленуму тодаргайлаан, үениң байдалынга чуртта амгы политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалга дүүштүр ажылдаарының тодаргай угланыышкыннарын айыткан. Амгы үеде эң-не кол чүүл болза, партия комитеттериниң, парторганизацияларының, бүгү коммунистерниң ажылын практиктиг херектерже, үре-түңнелдиг ажылдаарынче угландырары болур деп. Пленум онзалап демдеглээн болгаш эң-не шиитпирлиг болгаш харысалгалыг ёзу-биле ажылдаарынче кыйгырган.

Ынчангаш бистер ол негелделерни барымдаалавышаан, партияның республика организациязының ,ооң соңгулдалыг органнарының, хамыктың мурнунда республика комитединиң ажыл-чорудулгазын бо конференцияга принципиалдыг болгаш негелделиг ёзу-биле анализтеп сайгарар ужурлуг бис. Кандыг чүүлдер талазы-биле ходуданывысты болгаш бурунгаарлаанывысты, бистиң ажылывыстың ажыктыын кандыг чүүлдер чавызатканын, эде тургустунуушкуннуң шиитпирлиг, ынчалза-жок эң-не нарын. чаа үе-чадазының эң чугула айтырыгларының талазы-биле бистиң туруштарывысты тодаргайлап чугаалажыр болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле ажыл-чорудулганың тодаргай программазын ажылдап кылыр ужурлуг бис.

Бистиң республикада ниитилел-политиктиг болгаш экономиктиг байдал чуртта чорудулгаларны ниитизи-биле херечилеп, көргүзүп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң бедик деңнели, сагылга-чурумнуң кошкай бергени, националдар аразының харылзааларында нарын айтырыглар, кижилерниң аңгылажыышкыны, экономиканы рынок харылзааларынче шилчидерин оларның янзы-бүрү хевирлиг чидиг көрүп турарын. нити бүдүрүүшкүн хемчээлдериниң эвээжеп батканы, чиижең садыглаашкынның нептерээни — бо бүгү дээрге бөгүнгү боттуг амыдыралда бар болуушкуннар-дыр.

Экономиктиг харылзааларның үрелгениниң, экономиканың балансылыг эвес чоруунуң күштелгениниң, ону да дашкаарлаан, а улус депутаттарының Советтери болгаш оларның күүскомнары ажыл-агый экономиказының хөй айтырыгларын ажыктыг кылдыр башкарып шиитпирлээрин ам-даа холга ёзулуг албаан.

Бо болгаш өске-даа айтырыглар дугайында дараазында тодаргай анализтеп чугаалаар апаар мен. Ынчаарга партияның республика организациязының туружун быжыглаарын, республиканың амыдыралынга ооң авангардтыг ролюн бедидерин, таарымча чок болуушкуннарны ажып эртеринге партийжи салдарны күштелдирерин тургустунган байдал негеп турар дээрзин ам онзалап демдеглээр бодай-дыр мен. Ону чедип алыр төлээде, чаа Уставка, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программалыг медеглелинге, өске-даа шиитпирлеринге, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң документилеринге үндезилээш, партийжи бүгү ажылды шиитпирлиг эде тургузар, ажылчыннар-биле, тараачыннар, интеллигенция-биле партия организацияларының харылзаазын быжыглаар, кижилерниң эң-не чугула айтырыгларын болгаш хереглелдерин хандырып шиитпирлээринче эң-не күжениишкинниг кирер херек.

ПАРТИЙЖИ-ОРГАНИЗАСТЫГ АЖЫЛДЫҢ СТИЛИН БОЛГАШ МЕТОДТАРЫН ЭДЕ ТУРГУЗАР, ПАРТИЙЖИ ИШТИКИ АМЫДЫРАЛДЫ ЧААРТЫР

эргелеп башкарары кошкааның эң-не таарымча чок салдарынга ниити-эвилел улус ажыл-агый комплекизиниң тудуш кезээ болур республиканың улус ажыл-агый комплекизи таваржып турар.

Партия болгаш совет органнарының хүлээлгелерин аңгылаан сөөлүнде партияның республика, хоорай, районнар комитеттери ажыл-агыйның тодаргай айтырыгларын шиитпирлээринден колдуун-

Эштер! Партияның республика организациязының мурнунда туруп турар хөй янзы-хевирлиг сорулгаларны шиитпирлээри хамыктың мурнунда ооң соңгулдалыг органнарының ажылының стили болгаш методтары кандыг болурундан колдуунда хамааржыр апаар. Республика комитеди ажылдың кол угланыышкыннарын шилип алырын, социал-экономиктиг, угаан-бодал болгаш культура хөгжүлдезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге дээштиг салдарны чедирериниң оруктарын болгаш аргаларын бодап тыварын кызыдып келген. Массаларга ажыл дээш, сырый каттыжарының база сагылга-чурумнуң болурунуң байдалын тургузар дээш коммунистер боттарының харысалгазын медереп билген турар талазы-биле бирги чергениң сорулгаларын практиктиг ажылга онзалап көрүп турган.

Партияның республика организациязының амыдыралының болгаш ажыл-чорудулгазының эң чугула айтырыгларын республика комитединиң пленумнарынга, бюро хуралдарынга, доктаамал комиссияларынга ханызы-биле сайгарып, оларны шиитпирлээриниң чаа аргаларын дилеп тып, партия организацияларынга, коммунистерге тодаргай сүмелерни ажылдап кылып турган. Республикада болдунуп турар чорудулгаларга хамаарыштыр политиктиг үнелээшкинни кылып, бистиң туружувусту тодаргайлап келген бис.

Отчёттуг үеде республика комитеди коллегиалдыг орган кылдыр ажылдаарын, ажылга ооң бүгү кежигүннериниң идепкейлиг киириштирерин чедип алырын оралдажып келген. Кадр политиказының, партия организацияларының ажыл-чорудулгазын эде тургузарының, корум-чурумну быжыглаарының, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирериниң, националдар аразының харылзааларының эң чугула айтырыгларын болгаш амыдыралдың өске-даа чамдык айтырыгларын болуп эрткен чеди пленумунга, партия-ажыл-агый активиниң ийи хуралынга чугаалажып көрген.

Республика комитединиң кежигүннериниң иштинден доктаамал алды комиссияларны: партийжи-организастыг болгаш кадрлар-биле ажылдың, идеологтуг, социал-экономиктиг, аграр, күрүне, эрге-хоойлу айтырыгларының, национал харылзааларның талазы-биле комиссияларны тургускан турган. «Тыва АССР-ниң дылдарының дугайында» Хоойлу төлевилелин, боттары тургустунган неформалдыг шимчээшкиннерге партия комитеттериниң идеологтуг салдарының хевирлерин болгаш методтарын, партия эге организацияларының ажылын эде тургузарының кол угланыышкыннарын комиссияларга анализтеп сайгарган болгаш кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди организастаар талазы-биле партияның чамдык райкомнарының отчёттарын, өске-даа айтырыгларны дыңнап чугаалашкан. Республика комитединиң кежигүннериниң отчёттарын партия эге организацияларынга дыңнап, чугаалажып көөрүн практикалап эгелээн.

Отчёттуг үеде бюронуң 40 ажык хуралдарын эрттирген. Секретариаттың хуралдары доктаамал болуп келген. Айтырыгларны белеткээрде болгаш хүлээп алдынган шиитпирлерни боттандырарда, чер-черде ажыл-херектиң байдалдарын өөренип көөрүнче, парторганизацияларга болгаш күш-ажылчы коллективтерге дорту-биле ажылдаарынче улуг кичээнгейни угландырып келген.

Партияның районнар, Кызыл хоорай комитеттериниң ажылының стилин болгаш методтарын партияның республика комитеди, ооң бюрозу сайгарып, тодаргай сорулгаларны шиитпирлээринче оларны угландырып, дузаны чедирип келген. Партияның Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин, Бии-Хем, Өвүр, Сүт-Хөл райкомнарының болгаш Кызыл хоорай комитединиң ажылының янзы-бүрү угланыышкыннарын бюрога чугаалажып көрген.

Мурнуку чылдарда чедип алдынган таарымчалыг дуржулганы быжыглаарынче болгаш калбартып ажыглаарынче кичээнгейни угландырган. Республика комитединиң хүннерин Бай-Тайга, Кызыл районнарының болгаш Кызыл хоорайның партия организацияларынга эрттирерин үргүлчүлээн. Ажылды эде тургузарынга практиктиг дузаны көргүзери-биле партияның Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Тес-Хем, Сүт-Хөл, Тожу, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем райкомнарынче килдистер ажылдакчыларының комплекстиг үнүүшкүннерин организастаан. Семинарларны, эртем-практиктиг элээн каш конференцияларны эрттирген, партия ажылының дуржулгазын анаа түңнээн болгаш нептереткен. Бо бүгү хемчеглер райкомнар ажылын чаартырынга салдарны чедирген, айтырыгларны шиитпирлээриниң чаа аргаларын тыварынга дузалаан. Ол чорук ылаңгыя партияның Мөңгүн-Тайга, Эрзин өске-даа чамдык райкомнарының ажылынга көскү идиглиг болган.

Секретариаттың ажылын хүлээп алдынган шиитпирлериниң күүселдезин контрольдаарынче угландырган. Садыгны болгаш ниитиниң чемненилгезин организастаарын экижидер талазы-биле коммунистер эштер Х. Д. Моңгуштуң, П. Н. Ходыревтиң. кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирер талазы-биле — коммунист эш В. Б. Кара-Салдың, көдээ ажыл-агыйны хөгжүдер программаларны боттандырып турарының дугайында — Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчулары коммунистерниң отчёттарын секретариаттың хуралдарынга дыңнап чугаалашкан.

Амыдыралдың чугула айтырыгларын ажылчы чонга дыңнадып информастаарының, парлалганың, телевидениени дамчыштыр хөй-ниитиниң санал-оналын өөренип көөрүнүң, күш-ажылчы болгаш өөредилге черлериниң коллективтеринге ужуражыышкыннарны эрттирериниң, хамаатыларны хүлээп алырының, телефон шугуму дамчыштыр дорт харылзаа туларының системазын партияның республика комитединге тургузарын отчёттуг үеде үргүлчүлеп келген. Ажылчы чоннуң чагааларын болгаш билдириишкиннерни сайгарар ажыл сайзыраңгайжып турар.

Партияның республика организациязының соңгулдалыг органнарының ажылын ниитизи-биле анализтеп көрбүшаан, ону шынар талазы-биле чаа деңнелче көдүрери, республиканың амыдыралының бүгү талаларынга салдар чедирериниң дээштиин, ажыктыын бедидери долу хемчээлге ам-даа чедип алдынмаан дээрзин демдеглээр херек. Доктаамал комиссияларның ажылында хөй чүүлдер чаа болгаш ам-даа хандыр нижикпээн, оларның чамдык кежигүннери инициатива чок болган. Олар көрдүнген программаларны болгаш планнарны күүседириниң ёзулуг организакчылары болуп шыдаваан.

Республика комитединиң бюрозу, секретариады, килдистери ажылдың даандырган участогу дээш коммунист удуртукчулардан негелдени четпес кылып келген. Бирги секретарь мен болгаш секретарьлар эштер А. И. Ванжа, А. К. Канзай, килдистер эргелекчилери хүлээп алдынган шиитпирлерин күүседир талазы-биле ажылды ыракта кошкак организастап келген-дир бис. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирер, иштики херектер органнарының удуртукчулары коммунистерниң ажылының стилин болгаш методтарын эде тургузар, Кызыл хоорайның партия организацияларының идеологтуг, масса-политиктиг ажылын сайзыраңгайжылдар талазы-биле бюро шиитпирлериниң четпес боттанып турарын чүгле ооң-биле тайылбырлап болур. Пленумнарга киирген шүгүмчүлелдиг сүмелерниң болгаш саналдарның күүселдезинге контрольду кошкак тургусканын дорту-биле чугаалаар херек.

Партия райкомнарының болгаш хооркомунуң ажылын үндезини-биле эде тургузарын хандырып шыдаваан бис. Партияның Чөөн-Хемчик, Тожу райкомнары болгаш Кызыл хооркому социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге партийжи салдарны бо чылын дыка кошкаткан.

Партия эге организацияларының ажылының айтырыгларынче кичээнгейни отчёттуг үеде угландырып келген бис. Бисте 547 эге, 452

(Уланчызы 2-ги арында).

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

организациялары бар. а 14104 коммунистер таап каттышкан.

артия эге организация ын удуртур талазы-биле ылды чорударда, оларга тускайлаң болур чорукту үн хандырарынче, кыды- үүрмек деткимче кылы- дан ойталаарынче, пар- ки иштики харылзаалар- демократчыдарынче чүт- келген бис. Партия эге анизацияларының дай- ны арга-шинээниң көргү- ин бо чылын эрттирип ту-

Чыраа-Бажы», «Комму- миниң херели», «Торга- », «Найырал», «Тиилел- совхозтарының, Бай-Даг олазының, № 48 тудуг елелиниң, автоорук техни- унуң, Кызылдың орук- телге-тудуг эргелелиниң гаш өске-даа черлерниң тия организациялары бо- уң дайынчы арга-шинээ- салбайн турар. Оларның ыл-чорудулгазында кол л болза олар быжыг ту- штуг, коллективтер мур- ига салдынган сорулга- ны шиитпирлээринге сал- ны мергежилдиг чеди- , бодунуң хүрээлениниң бы- глап, инициативтиг ажыл- , коммунистерниң аван- дчы ролюн бедидип турар. Ынчалзажок хөй партор- низациялар бодунуң мо- изакчы күчүзүн долу ичээлдиг ажыглавайн, шкак ажылдап турарын кен отчёттар болгаш соң- далар илередип көргүс-

Социал айтырыгларны итпирлээр, ажылчы чон- н эң чугула негелделерин ндырар талазы-биле ажыл- н дээштиг хевирлерин лгаш методтарын чамдык ртия эге организациялары -даа ёзулуг тып шыдаваан. олитиктиг кижизидилге, еологтуг ажылды амыды- лдан, практиктиг сорул- ларны шиитпирлээринден орук кылдыр хилис чору- п турар. Партияже хал- ашкыннарга парторгани- цияларның эвээш эвес се- етарьлары, хөй коммунис- р дүжүп бериишкинниг бо- п, быжыг турушту ээле- йн турар.

Партия эге организация- рынга бедик негелдени лбышаан, оларга партия митеттериниң талазындан даргай дузаның негетти- п турарын уттуп болбас. ндыг дуза амгы үеде чет- с болуп турар. Ынчангаш ртия эге организацияла- нга дуза чедирерин че, арның идепкейлиин беди- ринче ажыл-чорудулганың ограмма төлевилелинге за кичээнгейни угландыр- н бис. Олар эң чугула со- лгаларның, коллективте- нде социал болгаш эко- миктиг соңгаарладыыш- н чок айтырыгларны интпирлээриниң програм- аларын ажылдап кылыр, арны күш-ажылчы коллек- ивтерге саналдаар, идепкей- иг боттандырар. кижилер- иң сагыш-сеткилиниң болгаш егелделерин чогуур үезин- е кичээнгейлиг көөр ужур- уг.

Бөдүүн эвес бо байдал- арда бүдүрүлге коллектив- ерниң парторганизацияла- ын бүгү тала-биле быжыг- аар херек. Чогум-на олар ижилерниң экономиктиг олгаш социал эрге- жыктарының эге өзээн- е, экономиктиг чаа харыл- аалар тургустунар чорудул- аларның төвүнде туруп ту- ар. Парторганизацияларны үдүрүлгелерден чайладып ндүрер дээш хөөннерге удур лам идепкейлиг демисежир ерек. Администрацияның жыл-чорудулгазын парт- рганизацияның контроль- аар эргезин СЭКП Уста- ындан уштуп казаанынга олбаштыр парторганиза- иялар-биле сүмележилге окка хүлээп алдынган шиитпирлер дээш олар ха- рысалганы хүлээвес бол- гаш ук шиитпирлерни шү- гүмчүлээр, күш чок болду- рарын негээр, шилип ап болгу дег өске саналдарны киирер эргелиг дээрзин ба- рымдаалаар апаар.

Партияның девискээр аайы-биле организацияларының айтырыгларының дугайында уттуп болбас. Чоннуң ортузунга политиктиг болгаш организакчы ажылды хүн бүрүде күжениишкинниг чорударынга хамаарыштыр оларны деткиир болгаш оларга дузалаар херек. Чон-биле ажылдаарынга девискээр барымдаалаан культура болгаш хөй-ниитиниң политиктиг төптерин улус депутаттарының Советтери-биле демнежип алгаш, тургузары ажыл-чорудулга программазының төлевилелинде көрдүнген болгай.

Партийжи иштики амыдыралды демократчыдарын улам-на калбартырынга, партийжи массаларның эрге-чагыргазын боттандырарынга улуг рольду партия хуралдары ойнаар сорулгалыг. Хуралдарны эрттирериниң хуусааларын боттары шиитпирлээр эргени парторганизацияларга тывыскан бо байдалдарда ол ажылды ала-чайгаарлаашкынның агымынче киирип болбас. айтырыгларны шиитпирлээриниң, күш-ажылчы коллективтерге чорудулгаларга партийжи салдарны күштедирериниң айтырыгларын шиитпирлээр аргаларны коммунистер дилеп тывар кылдыр партия хуралдарын чогуур үезинде доктаамал эрттирер херек.

Ажылды дүүштүрүп холбаштырарынга, партийжи иштики болгаш өске-даа ажыл-херектерни шиитпирлээринге парторганизациялар секретарьларының чөвүлелдерин партияның комитет бүрүзүнге тургузары эргежок чугула.

Парторганизацияларның ажылының деңнели болгаш шынары, коллективтерде ажыл-херекке оларның салдар чедирериниң дээштии эге организация бүрүзүнүң хүрээлениинде кымнар барыдан, партийжилерниң шынар составы кандыг болурундан дорт хамааржыр.

Сөөлгү ийи чыл дургузунда партияга 566 кижи кирген. Оларның арызында хойжулар, саанчылар, механизаторлар, инженер-техниктиг ажылдакчылар, башкылар, өске-даа специалистер, эртем болгаш чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлекчилери бар. Херээженнер болгаш аныяктар база бар. Партияның республика организациязының составының 37 хуузу амгы үеде ажылчыннар болуп турар.

Ниитилел-политиктиг нарын байдал, хүлээп алыышкынны болгаш партияга кежигүн болурун соксадырын бүрүн үзе шиитпирлээр эргени партия эге организацияларынга Уставтың тывысканы партияга хүлээп алыышкынны организастаар талазы-биле ажылдың чаа деңнелин хандырарын олардан негеп турар. Партияның хүрээлениинге чаа күштерни, ажылчы чоннуң эрге-ажыынга дүүшкен чаартылгаларның идепкейлиг талалакчыларын хандыкшыдып киирип алыры чугула. Ооң-биле чергелештир, бодунуң төлеп чок хөделиишкиннери-биле партияның адын баксырадып, аңаа чүүлдешпес идей-политиктиг туруштарны нептередип чоруур кижилерден партияны арыглаар херек. СЭКП-ниң хүрээлениинден отчёттуг үеде партияның 297 кежигүннерин үндүрген. Оларның 70 ажыг хуузу— арагалааны, мораль-амыдырал талазы-биле будулганы дээш, кем-херек үүлгеткени, албан-дужаал байдалын соора ажыглааны дээш үндүрткен.

Партиядан боттары үнер чоруктар бисте база бар. 1989 чылда болгаш бо чылдың 9 айларында 481 коммунист партбилеттерин эки тура-биле дужааган. Оларның 40 хуузу ажылчыннар, 10 хуузу пенсионерлер. Билеттерин дужааган ийи кижиниң бирээзи-ле партийжи даалгаларны моон соңгаар күүседир, кежигүн ладывыларын төлээр хөөн чогун, эде тургустунуушкунга чорудулгазынга сеткил ханмааның медеглээн. Эң хөй санныг кижи партияның Кызыл хоорай организациязындан —үнгеннерниң ниити санының 41 хуузу—ол ышкаш Таңды, Кызыл, Тожу, Бии-Хем районнарының болгаш «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарының партия организацияларындан СЭКП-ниң хүрээлениинден үнгеп болуп турар. Партияның Мөңгүн-Тайга болгаш Сүт-Хөл организацияларында чаңгыс-даа коммунист бодунуң партбиледин дужааваан. Тес-Хем, Бай-Тайга, Эрзин районнарының парторганизацияларында чүгле бир-ийи коммунист партиядан үнген.

Чогум-на муңчулуп, алачазый берген болгаш өске бодал-биле партияга кирген кижилерниң ажыы эвээш дээрзин айтыр херек. Партияның хүрээлениинден эки кижилерниң база үнүп турары сеткил дүвүрээшкинниң болдуруп турар. Оларны кичээнгейлиг дыңнаары, чылдагааннарын билип алыры чугула болгаш ак сеткилдиг, эки коммунист-биле ажыл чорударынга күжениишкинниң харамнанган хереэ чок деп бодаар мен. Партияның адын баксырадыр дээн антидемократтыг, өөскүдүкчү оралдажыышкыннарга шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээр, чөптүг эвес халдаашкыннардан коммунистерни камгалаар, оларга моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүзер херек.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң айтыышкыннарын удуртулга болдурбушаан, кадрлар-биле идепкейлиг болгаш тодаргай сорулгалыг ажылды чорудары республика комитединден негеттинип турар.

Отчёттуг үеде партия комитеттери кадрлар-биле ажылдың практиказынга демократтыг аргаларны улам калбаа-биле нептередип келгеннер. Кадр айтырыгларын ам колдуунда партия эге организацияларының, коммунистерниң, күш-ажылчы коллективтерниң киржилгези-биле шиитпирлеп турар. Амгы отчёттар болгаш соңгулдалар мурнукузундан ажык, калбак чаңныг, коммунистерниң идепкейлиг чоруу-биле дыка-ла ылгалдыг болган.

Ооң-биле кады мону чугаалаар бодай-дыр мен. Кадр айтырыының демократчыдылгазы ындыг-ла белен эвес болуушкун болган. Ажылдакчыларның хууда кижизиг болгаш ажыл-ишчи шынарларын барымдаалавайн, боттуг аргаларын, профессионал белеткелиниң база харысалгалыының деңнелин барымдаалавайн, «бодунуң кандидатуразын» депшидер дээр ындыг фактылар-биле үргүлчү бо-ла таваржы бээр-дир бис. Бодап көөрге, маңаа кол-ла барымдаа — чүгле бодунуң чериниң кижизи-ле болур болза, ол-ла дээр хевирлиг. Мындыг таварылгада бис ёзулуг-ла чер-чурт тыртыжарын көрүп турар-дыр бис.

База бир мындыг тала бар. Улус депутаттарының соңгулдаларының үезинде партияның чамдык ажылдакчылары Советтерже база оларның күүсекчи органнарында ажылче шилчий бергеннер. Ооң кадында соңгулда мурнунда олар боттарының программаларынга партияны ужур-утка чокка шүгүмчүлеп, аажок-ла болганнар. Ынчаарга ооң соонда партияның отчёт-соңгулдалыг кампаниязының үезинде чамдык ажылдакчылар Советтерге чүнү-даа кылып четтикпейн тургаш-ла, партия аппарадынга албан-дужаалга боттарының кандидатуразын катап-ла депшидип эгелээннер. Канчап-даа таарышпас херек-тир.

Сөөлгү үеде партия комитеттериниң кадр номенклатуразынга өскерилгелер болгулаан. Күрүне болгаш хөй-ниити эргелелиниң бүгү-ле органнарында кадрлар айтырыгларын бөгүнде ол органнар боттары шиитпирлеп турар. Республика комитединиң номенклатуразында бөгүнде партия комитеттериниң база партия солуннарының редакцияларының ажылдакчылары туруп турар.

Партия комитеттери кадр корпузунуң шынар составын экижидеринге бодунуң салдарын чедирер ужурлуг деп болай-дыр мен. Ынчангаш олар күрүне, ажыл-агыый, хөй-ниити ажылының тодаргай участоктарынче коммунистерни болгаш партия кежигүнү эвестерни сүмелээр кылдыр СЭКП Уставының берген эргелерин ажыглаар херек. Политиктиг аргалар-биле хөделбишаан, чогуур албан-дужаалдарга оларны соңгуур ийикпе, азы томуйлаарынга дуза чедирер, оларны деткиир ужурлуг. Күрүне база ажыл-агыый, өске-даа органнарның ажылдакчыларының ажылының талазы-биле бодунуң чаныш-сыныш чок үнелээшкинин чугаалаар апаар.

Амгы дүрген солчуп турар байдалдарда партияның ажыл-чорудулгазы партийжи удуртукчунуң чаа хевириң хевирлээрин негеп турар. Харысалгалыг болгаш билиглиг чорукту, политиктиг болгаш экономиктиг чаа бодаашкынны, бодунуң бүзурели дээш туржуп шыдаар аргазын база практиктиг ажыл-херекти организастап шыдаарын бирги черге тургузар ужурлуг. Шак ындыг шынарлар бистиң ажылдакчыларывыстың кол нуруузунда бар. Сөөлгү бүдүн-чартык чылда республиканың комитединиң аппарады 42 хуу, партияның районнар база хоорай комитеттериниң аппарады 43 хуу, секретарьларның составы —58 хуу чаартынган. Чер-черден чамдык ажылдакчыларны партияның республика комитединге харын улам харысалгалыг албан-дужаалдарже депшиткилээн.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин барымдаалааш, партия комитеттериниң структуразы чаартынып, оларның штаттары кызырлып турар. Соңгулдалыг органнарның структуразында кол-ла звено болза, бистиң санап турарывыс, доктаамал комиссиялар болур ужурлуг. Бистер болза республика комитединиң ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннарының талазы-биле: идеологияның, социал-экономиктиг, национал-политика, база аныяктар айтырыгларының талазы-биле, партияның эге организацияларының ажыл-чорудулгазын чаартыр талазы-биле доктаамал комиссияларны тургузар деп бодап турар бис. Доктаамал комиссиялар партияның хоорай база районнар комитеттериниң структуразының үндезини болур ужурлуг.

Партия комитеттериниң аппараттарының штаттары дыка кызырылганын чугаалаан болгай мен. Эртен чылын республика комитединиң аппарадының харысалгалыг ажылдакчыларының санын 20 хууга кызырганын, чамдык килдистерниң тужурганын билир болгай силер. Ам-даа ооң аппараты 40 хууга кызырлыр. 52 ажылдакчыдан 31 кижи артар. Партияның районнар хоорай комитеттериниң штаттарын ийи катап эвээжээр. Кызыл хооркомунуң аппарадында харысалгалыг 22 ажылдакчыдан 11, районнар комитеттеринде — бештен сес чедир кижи артар. Совхозтарда парткомнарның хостаттырган секретарьларының арттырары эргежок чугула деп санап турар бис. Олар бисте 64 кижи. Ол кончуг шын боор деп бодап тур мен. Хооркомнуң, райкомнарның, «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарның парткомнарының ниити 213 харысалгалыг ажылдакчыларындан 99 кижи артар. Бистиң хүлээлгевис — кызырылдага таваржыр ол улуска аажок кичээнгейлиг болуп, оларны ажылга киирглээр херек. Оларның дыка хөйү шынчы, ак сеткилдиг ажылдап келгеннер.

Партия аппарадының штаттарының кызырылдазы-биле холбаштыр ооң ажылының деңнели кудулавас, оларның мурнунда турар сорулгаларны шиитпирлээринге партийжи салдар кошкавас болур ужурлуг. Эвээш санныг кижи эки ажылдаарын хандырар херек. Бо байдалдарда партия ажылдакчыларынга негелделер дыка-ла улгадыр. Партия активиниң школаларынга, мергежил бедидериниң курстарынга, Партияның дээди школазынга, СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнерниң академиязынга партия кадрларын өөредип белеткээрин күштелдирер, оларның өөредилгезин, стажировказын, дуржулга солчурун организастаар херек.

Республиканың партия организациязы Советтерниң системазын быжыглаарынга болгаш хөгжүдеринге дуза кадарын эң чугула политиктиг чорудулга деп санап көрүп турар. Ол сорулганы партия комитеттери болгаш партия организациялары республиканың Дээди Совединиңде, Министрлер Чөвүлелинде база эрге-чагырганың чер-чер органнарында ажылдап турар коммунистерни, коммунист депутаттарны дамчыштыр боттандырарын оралдажып турар. Коммунистерниң ажыл-чорудулгазын углап башкарарынга, хоойлужудулганы ажылдап кылырынга база саналдап киирери-биле Совет бүрүзүнге партия бөлүктерин (фракцияларны) тургузары эргежок чугула.

Советтерде коммунист удуртукчуларның ажылының дугайында каш сөс чугаалаар бодай-дыр мен. Дээди Советтиң Президиумунда база Министрлер Чөвүлелинде коммунистер улус ажыл-агыйының сорулгаларын шиитпирлээринге эвээш эвес күжениишкинниң үндүрүп турарын көрүп тур бис. Олар чаа ёзу-биле ажылдаарын, билдилиг хөделиишкиннерин оралдажып, боттарының ажыл-хүлээлгелерин эки күүседирин оралдажып турарлар. Ынчалзажок, бис бодап көөрүвүске, олар республиканың экономиказының болгаш социал-угаан-бодал адырын хөгжүдериниң кол айтырыгларын улам-на чогумчалыг шиитпирлээр ужурлуг. Олар болза, улус ажыл-агыйын рынок харылзааларынче белеткээр болгаш шилчидер, кижилерниң амыдырал байдалын хандырар алырларның, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ажылын экижидер талазы-биле шиитпирлиг хөделип ажылдаар. Ол черле ындыг-даа болур ужурлуг. Онза кичээнгейни чурттакчы чоннуң аъш-чем продуктулары, барааннар-биле хандырарынче, чоннуң чурттталга-амыдырал байдалдарын экижидеринче угландырар.

Советтерниң кудуку звеноларының боттуг ажыл-херектерни чорутпайн, улустуң хүн бүрүде херегледериниң хандырбайн турарының тодаргай чижээ улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң ажылы боор турар. Шаанда дыка арыг-силиг хоорай ам бок-чамда бастырган, ону арыглаар, чаагайжылаар болгаш ногаанчылаар талазы-биле ажыл шуут сула салдынган. Тудугларны кылырынга контроль чок, садыгны багай организастаан, баазаларда бар эң эргежок чугула барааннарны ойшаанда сөөртүп албайн турар, ол бүгү узун ээлчеглерниң, кижилерниң мөөңнелириниң иткилежир чоруун болдуруп турар. Бо чылын планнар үстүп, үлетпүр продукциязын кылып үндүрериниң, капитал салыышкыннарын ниргээдириниң хемчээлдери дыка кудулаан. чурттталга бажыңнарын, социал-культура тудугларын ажыглалга киирер планнар үстүп, соңгукчуларның чагыглары багай күүсеттинип турар. Бо бүгү хоорайжыларның чөптүг хомудал-негелдезин болдуруп турар.

СЭКП-ниң Уставын ёзугаар Советтерде ажылдап турар коммунистер оларның ажыл-чорудулгазы дээш харысалгалыг болур, а бистер ол органнарда ажыл-херек дээш олардан негелдени күштелдирер ужурлуг бис. Бөгүнде чамдык коммунистер партиядан ыраарын оралдажып, ооң-биле бодунуң хамаарышпас болгаш бот-тускайлаң чоруун көргүзүп, партия комитеттери-биле эвээш-ле холбажырын бодаарын чугаалавас аргам чок. Бо талазы-биле төптен айтыышкыннар бар деп бола сылдаглаарлар. Ол черле угаан-сарыылдыг деппе.

Бистер болза республиканы, хоорайларны болгаш районнарны хөгжүдериниң амыдыралчы эң чугула айтырыгларын ажылдап кылырынга база боттандырарынга Советтер-биле кады ажылдажылга болгаш кады демнежилге дээш бис дээрзин чугаалаар бодай-дыр мен. Советтер шак-ла ындыг туруштарга турар ужурлуг деп бодаар мен, ол чорук, бис бодаарывыска, чүгле ажылчы чоннуң эрге-ажыынга ачылыг болур ужурлуг. Партия комитеттери, парторганизациялар, Советтер болгаш оларның күүскомнары кады эки ажылдаар, ниити сорулгаларны шиитпирлээр ужурлуг, чүге дизе партия биле Советтерниң сорулга, даалгаларының арызында карышкак чүүлдер даа чок болгай.

Отчёттуг үеде республиканың партия комитеди бодунуң ажылынга амгы үеде болуп турар ниитилел-политиктиг структураларда профэвилелдерниң ам ролю болгаш туружу дыка-ла өскерлип турарын барымдаалап көрген. Партия комитеттериниң болгаш парторганизацияларның профэвилелдери-биле харылзаалары оларның организастыг бот-тускайлаң чоруун барымдаалап тургузар херек деп турар бис. Маңаа бис ооң аңгыда коммунистерге оларның идепкейлиг ажылынга даяныр ужурлуг бис. Профоблчөвүлелдиң, профэвилелдерниң обкомнарының удуртукчулары — коммунистер ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаар, оларга эргежок чугула амыдырал байдалдарын тургузар талазы-биле ажылды чорудуп турарлар. Ооң-биле кады оларның ажылының шыңгыы четпестер барын демдеглээр херек. Профэвилелдеринде ажылдап турар коммунистер коллективтерниң бүдүрүлге, хөй-ниити амыдыралынче улам-на ха[illegible] ныылаар, күш-ажылдың са[illegible]гылга-чурумун үрээриниң, [illegible] салдынчак шалыраашкын [illegible] руктуң фактыларын чидиг биле эскерер, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын, оларның социал-күш-ажыл эргелерин камгалаары-биле ажылдаар херек.

Республиканың комсомолу нарын берге үени чурттап эртип турар. Идея болгаш организас талазы-биле ооң быжыгарынга, аныяктарның ажыктыг практиктиг ажыл-херектерниң идепкейлиг организакчызы болур бодунуң ролюн катап тургузарынга ону деткиир болгаш дузалажыр херек. Партия комитеттери, БАЛКЭ комитеттери-биле кады комсомолга партийжи езекти бижиглээр, аныяктар-биле ажылдаар кылдыр аныяк коммунистерни, инициативтиг оолдар болгаш кыстарны депшидер херек. Комсомол активи, аныяктар-биле доктаамал ужуражыры, чурттуң база республиканың ниитилел-политиктиг амыдыралында болуп турар болуушкуннарны ханызы-биле сайгарып көөрүнге оларга дузалажыры тергиин чугула.

Партияның республика комитеди эде тургустунуушкунну деткип, социализмниң туруштарында турар, чоннуң эп-найыралдыг болдуруп, сырый каттыштырары дээш туржуп турар хөй-ниити бүгү-ле организациялар болгаш шимчээшкиннер-биле кады чогумчалыг болгаш ажыл-ишчи кады ажылдажылга дээш туржур.

ИДЕОЛОГИЯ АЖЫЛЫНЫҢ ЧАА БАЙДАЛДАРДА РОЛЮН КАНЧААР КӨРҮП, ООҢ КОЛ АЙТЫРЫГЛАРЫ ЧҮҮ БОЛУРУЛ ДЕП САНАП ТУРАР БИС

Эштер! Республиканың партия организациязының идеологтуг ажылы аңаа эвес үеде база бөдүүн эвес сорулгаларны шиитпирлээринче угланган. Бир талазында, бүгү чуртта дег, эде тургустунуушкун болуушкуннары, демократчыдылганың хөгжүлдези болгаш ханылаашкыны, улус депутаттарының Советтеринге соңгулдалар, партийжи съездилерни эрттиргени, хөй-ниитиниң янзы-бүрү шимчээшкиннериниң тывылганы болгаш өске-даа болуушкуннар чурттакчы чоннуң калбак кезектерин политикага хандыкшыдарынга чедирген. Партия комитеттери партияның эге организациялары күрүне, хөй-ниити организациялары-биле демнежип тургаш, республиканың ниитилел-политиктиг амыдыралы чогумчалыг угланыышкынга чогуп турзун дээш эвээш эвес күжениишкинни үндүргеннер. Өске талазында, бистер шуптувус таарымча чок чүүлдерге удур туржур, митингилексээр, ажыл соксадыышкыннарының ажыы чок оралдажыышкыннарны, хоозун чурдаш болгаш улуургак сеткилдерни ажып эртер, националдар арызында чөпшээрелдерни эдип таарыштыр, кем-херек үүлгедиишкинниң база корум-чурум үрээшкиннери-биле демисежир дээш кичээнгейни угландырар ужурга таварыштывыс. Советтер тодаргай ажыл-херектер кылбайн, кижилерниң хүн бүрү херегледерин шиитпирлевейн турарының тодаргай чижээ улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң болгаш ооң күүскомунуң ажылы боор турар. Мурнунда арыг-силиг турган хоорай малгаш болгаш бокта туттурган, ооң санитарлыг аштаалгазының, чаагайжыдылгазының болгаш ногаанчыдылгазының талазы-биле ажыл ала-чайгаарлаашкынче кирген. Садыгны дыка багай организастаан, баазаларда бар бирги херегледиин барааннарын деңдески эккелбейн турар, арага-водка кылыгларын садар талазы-биле магазиннерниң четкизин калбартпаан, ынчангаш улуг оочурларны, сыңмаржашкыннарны болдуруп турар. Бо чылын планнар үзүлген, үлетпүр продукциязын бүдүрериниң, капитал салыышкынының хемчээли дыка кызырылган, чурттталга бажыңнарының, социал-культура амыдыралының бүгү-ле объектилерин ажыглалга киирери үстүнген. Соңгукчуларның чагыглары херек кырында күүсеттинмейн турар. Бо бүгү чорук хоорай чурттакчыларының килеҗин хайындырып турар. Советтерде коммунистер массалар-биле дириг харылзааны бүгү талалыг быжыглаар, хоорайларда болгаш районнарда тургустунуп келир улуг чугула айтырыгларны шиитпирлээринге инициативаны улам-на көдүрер, күрүнениң эргелел аппаратының ажылын экижидеринче тодаргай угланыышкынныг салдар чедирер херек.

Идеологтуг ажыл-чорудулганың программазын тургузуп турда, адырлар аайы-биле тургузуп, принциптерни, кол-кол угланыышкыннарны тодарадып алыр арганы берип турар айтырыглар аайы-биле тургуларының аргазы-биле солуурунуң оралдажыышкыны үндезин болган. Шиитпирлээр эң чугула айтырыглар талазы-биле хөй-ниитиниң санал-оналын өөренип көөр медээ-социал бөлүүн идеология килдизиниң чанында тургускан. Республикада таарымча чок болуушкуннарның чылдагааннарын социология талазы-биле шинчилээн, националдар арызының хамаарылгаларының айтырыгларының талазы-биле хөй-ниитиниң санал-бодалдарын, чамдык районнарда чурттакчы чоннуң, күш-ажылчы коллективтерниң өөредилге черлериниң шажын-чүдүлгелиг байдалын өөренип көрген. Идеология килдизи, Кызыл хооркому, Бии-Хем болгаш өске-даа чамдык райкомнар, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың парткому хөй-ниити-политиктиг төптерни база клубтарны тургузарының эгелекчилери болганнар.

Коммунистерге медээ бээрин күштелдирери-биле «Политиктиг беседажылакчы» деп бюллетеньни парлап эгелээн партия ажылының дуржулгазының дугайында плакаттарны үндүрүп турар. Эң ылангыя мурнакчы саанчыларның болгаш хойжуларның клубтарын тургузар талазы-биле «Кок-Тей» совхоз биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының партия эге организацияларының ажылының дуржулгазын тараткан.

Янзы-бүрү масса-политиктиг болгаш культура-көрүлде оюн-тоглааларны эрттирер талазы-биле Политиктиг чырдыышкын бажыңының ажылының кызыгаары калбарып турар. Бөгүнде ооң материалдыг баазазын дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, интернационалчы-дайынчыларының республика база хоорай чөвүлелдери, БАЛКЭ обкому, аныяктарның «Спутник» туризминиң бюрозу, «Билиг» ниитилели, янзы-бүрү фондулар, педагогика институду болгаш өскелер-даа ажыглап турар.

Республиканың партия комитединиң идеология килдизин сайгарып тура, ында шыңгыы четпестер болгаш чедир көрбээн чүүлдер барын демдеглээр апаар. Болуп турар өскерлиишкиннерниң үезинде ол ажыл боттуг амыдыралдан чамдыкта хожудап, коммунистерниң болгаш чурттакчы чоннуң өзүп турар негелделеринге болгаш херегледеринге долу харыылавайн баар-дыр. Масса-политиктиг ажылдың суртаал-тайылбыр угланыышкыны асчай-даа бээр.

Республика комитединиң секретары эш А. К. Канзайның идеология ажылын эде тургузар талазы-биле ап чорудуп турары хемчеглери чартык-чамдык, дес-дараалашкак эвес, ынчангаш чамдыкта тодаргай сорулгазын чедип албас болгаш түңнел чок боор келген. Ол партия комитеттериниң идеология килдистериниң ажылын кошкак углап башкарып, идеология албан черлериниң база организацияларының күжениишкиннерин болгаш аргаларын четпес углап келген. Ооң удуртканы идеология комиссиязы база бодун болур-чогууру-биле көргүспээн.

Идеология килдизи, ооң эргелекчизи эш Л. С. Зорина партия комитеттеринге база партияның эге организацияларынга дузаны эвээш чедирип, кижизидилге ажылының чаа, ажыктыг хевирлерин болгаш аргаларын дилеп тыварынга эвээш кичээнгей салып келген. Партия организациялары, идеология кадрлары эң чугула айтырыглар талазы-биле арга-сүмелерни, ол-шаанда медээлер алыр аажок херегле турар дээрзин эрткен партконференциялар демдеглеп турган. Ол черле чөп.

Хөй-ниити политиктиг амыдырал, партияның дең-деңски хөгжүлдези, ооң авангард ролюн быжыглаары, коммунистерге, чурттакчы чоннуң бүгү-ле бөлүктеринге идей-политиктиг салдарның бүгү курлавырының хүнделдиин шудургузу-биле неп турар. Ол сорулгалар барымдаалааш, идеология ажылының утказын болгаш шынарын үндезини-биле чаартыр апаар бис.

Коммунистерниң, ажылчы чоннуң политиктиг медерелиниң бедидеринге, арын-шинчизин хевирлээринге болгаш хөгжүдеринге марксистче-ленинчи өөредилгениң системаларының аргаларын хандыр[illegible] биле ажыглаар, политиктиг дискуссия болгаш төөгү клубтары, айтырыглар шиитпирлээр семинарлар, төгерик столга ужуражылгалар, эртем-практиктиг конференциялар дээн ышкаш ажылдың өске-даа идепкейлиг хевирлерин ажыглаарын калбартыр херек. Массаларның политикага аажок чүткүлү-биле холбаштыр боду тургустунган шимчээшкиннерниң чүгле чаа структураларын бистиң караавыска тыптып кээп турар эвес, харын оларның идеологтуг үзел-бодалын хевирлеттиниң турарын бистер өөренип көөр ужурлуг бис. Улуска шын угланыышкын херек. Социал-экономиктиг бергелерни ажып эртеринге улустарның найыралын быжыглаарынга, ниитилел каттыштырарынга бистер демократчылың болгаш социализмниң туруштарында туруп турар бүгү-ле организациялар-биле кады демнежир ужурлуг бис. Ооң-биле бистер политика талазындан шуутап, көөргеттинип, Ленинниң адынче, бистиң тиявысче, ооң чер-чер [illegible] ганнарынче халдап, кижилерниң угаан-сарыылын будап, ажылчы чоннуң дезин эрге-ажыктарын ырак идеяларны болгаш зуннарны шывадап боду тывылган шимчээшкиннерниң чамдык төлээлериниң оралдажыышкыннарын канчап-даа хүлээп албайн турар бис.

Эштер! Националдар арызының хамаарылгаларын шиитпирлээр айтырыгларны онзагай доктааргы апарган. Ажылчы чоннуң интернационалчы кижизидилгезин күштелдирер, националдар арызының хамаарылгаларын таарыштырар талазы-биле партия организацияларының сорулгаларын кең чылын партия комитединиң пленумунга чугаалап көрген. «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп СЭКП-ниң Платформазын боттандырар талазы-биле хемчеглерни тодараткан болгай.

Национал политика талазы-биле СЭКП-ниң Платформазы-биле дүүштүр республика комитединиң талазындан күрүне, хөй-ниити база эртем организациялары-биле кады ажылдап турган. Чоннуң культуразын, дылын хөгжүдер база эң эки чаңчылдарын катап тургузар талазы-биле чамдык тодаргай хемчеглерни ап чоруткан. Тыва дылдың кол чугула айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг ийи конференцияны эрттирген. «Ажылчы чоннуң кижизидилгезиниң улустуң эң эки чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын ажыглаары» деп практиктиг конференцияны эрттирген, аңаа сүмелерин ажылдап кылган. Оларны чер-черлерге дыка деткээн болгаш боттандырып турар. Партия комитеттери бо талазы-биле ажылдың нуку хевээр-ле улам ханылаар ужурлуг деп санап турар бис, чүге дизе улустуң шилгелиг чаңчылдарының кижизидикчи аажок улуг киирген боор турар. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылырынга киришкен бис. Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның төлевилелиниң талазы-биле боттарывыстың санал-оналдарывысты киирген бис. Өске девискээрлер-биле культура, эртем, спорт чу харылзааларын хөгжүдери-биле эвээш эвес ажылды кылып турар. Ол харылзааларны быжыглаар болгаш хөгжүдер, чылдың бүдүн бүрүн программаларлыг болгаш пландарлыг болур херек. Кожа-хөлбээ областарның, крайларның болгаш республикаларның, Моолдуң айыгаар кавызы аймактарының ажылчы чоннары-биле найыралдың фестивальдарын, кады янзы-бүрү хемчеглерни удаа-дараа эрттирер херек деп санап турар бис.

Ооң-биле кады бис партияның национал политиказын тандырар, интернационалчы кижизидилгениң талазы-биле ажылдың хемчээлин болгаш ханызы бөгүнгү амгы байдалдарың негелделеринге дүүшпейн турарын демдеглээр апаар. Социал-экономиктиг хөгжүлдеде бар бергедээшкиннер, кем-херек үүлгедиишкинниң өзүлдези болгаш өске-даа байдалдар националдар арызында харылзаалаларынга демдеглерин арттырып кааптып турар. Олар бо чылдың чаңгы үезинде чидиглеңген турган. Ооң чаңнызы ам-даа бар болуп, уламчылап турар. Республика комитединиң бюрозунга болгаш пленумунга националдар арызының хамаарылгаларында чогумчалыг эвес илерээшкиннерге чүү болганы дээрзин көрген болгаш оларны узуткаарының талазы-биле хемчеглерни айыткан.

Националдар арызында хамаарылгаларга тыптып келир шыңгыы айтырыгларның чылдагааны болза, социал чөптүг боор тупар фактылары, национал факторнуң бүгү хөй янзызының организакчы, кижизидикчи болгаш ажыл-агыйжы аныылынга четпес учёт боор турар. Националдар арызында дүрбүүшкуннерниң күткүкчүлери болза, хамаатыларның национал сагыш-сеткилин чылдак кадар, харысалга чок кижилер болурун фактылар бадыткап турар.

Партияның чамдык комитеттери, партияның эге организациялары националчы болгаш шовинисчи чоруктарның канчаар көөрүнге, үзе шаварының боттарының шиитпир чок болгаш чаныш-сыныш чок эвес чоруун хааш эвес көргүзе бээрлер, оларга чогуур ойтур шавыышкынны бербейн баарлар. Чижээ, партияның Кызыл хооркому Кызыл хоорайга митингилерге болгаш хуралдарга болгулаан националдар арызында чогумчалыг эвес болуушкуннарны, Таңды райкому — Хову-Аксы, Элегес, Сосновка суурларга хулиган чорукарны ол-шаанда сайгарып көрбээн.

Националчы хөөннер аныяктар эртуунче кирип кээп турары дыка-ла сагыш-сыычыг апарган. Кызылдың вудумчуларында, хоорайлар база рейс автобустарынга ажыл-даа чок топап чоруур, аарык болгаш улуска чок аныяк кижилерни хааш эвес көрүп болур. Магазиннерге оочурларга, хөй-ниити черлеринге алгыышкыннарны, бот-боттарын дорамчылаар чорукарны хааш эвес дыңнап болур. Шак бо бүгү чорукарга кичээнгейни салыр, оларны узуткаар аргаларны тывар, эргежок чугула таварылгаларда хоойлуну кужүн ажыглаар херек.

Орус дылдыг чурттакчы чоннуң республикадан үнүп чоруур бистерни шуптувус дүвүреди берген. Чыл эгезинден бээр республиканың девискээринден 16 хардан ажыг назылыг 7250 кижи үнүп чоруткан. Ол дээрге эрткен чылдың бо үезинден 4,5 муң кижи хөй боор турар. Үнүп чорууп турарының чылдагааннарының дугайында бис хөй удаа чугаалап келген бис, олар хөй янзы, чаңгыс бай эвес, харын. Хамыктың мурнунда кижилерни кем-херек үүлгедиишкин өзүлдези доюздуруп база дүвүредип турар. Үнүп чоруп турар чорукка национализмниң илерээшкини, националдар арызында харылдаашкыннар салдар чедирип турар. Күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны хүлээп алыр, күрүне дылын чарлаар деп турары-биле холбаштыр чамдык сезиглел база бар. Мал-рынок хамаарылгаларынче экономиканы шилчидери, чамдык бүдүрүлгелерниң кезик-биле хөгжүлдези-биле холбашкан чигзиниишкиннерниң база немей болур. Суверенитет болгаш күрүне дылынга хамаарыштыр чүү дээр, чигзиниишкиннер, чугаалар, хөй чүве-дир ийин. Күрүне суверенитети Тывада чурттап турар бүгү-ле хамаатыларның дең эргезиниң, хосталгазының болгаш эрге-ажыктарының хоойлу-дурум камгалалының принциптеринге үндезилеттинер ужурлуг. Күрүне дылы өске националдың төлээлекчилериниң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын кызыглавас болур.

Орус дылга чугаалаар чоннуң моон үнүп чоруп турарында партия комитеттериниң, совет болгаш ажыл-агый органнарының чогуур ажылдарын чедир кылбааның салдары бар деп көрүп турар бис. Олар кижилерге чедип, коллективтерге ол-шаанда барып эки ажылдаваан. Ам кол чүүл болза, [illegible] байдалдарының катап тыптып [illegible] болдурбазы. Кижилер арасының бичир болгаш бүзүрежир байдалды быжыглаары болуп турар. Националчы болгаш шовинисчи илерээшкиннер-биле, чүгле чер-чурт ажыын бодаар болчок-биле, национал хардыышкак база кызыгаарланчак чорук-биле шиитпирлиг демисежир чорудары эргежок чугула.

Партияның болгаш ниитилелдиң амыдыралынга чаартылганы улуг рольду. Бистер республика солуннарыны. Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле комитетти коллективтери-биле кады тус черниң онзагай чүүлдерин база боттуг байдалдарын барымдаалап шын политиктиг

(Уланчызы 3-кү арында).

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

угланыышкыныы ажылдап кылырын кызып келген бис. Оларның эки талалыг ролюнуң дугайында хөйнү чугаалап болур. Олар ниитилел бодалын, политиктиг медерелди оттурарынга, демократияны хөгжүдеринге, четпестерни шүгүмчүлээринге кескү салдарны чедирип келген болгаш чедирип-даа турар. Олар бистиң амыдыралывыстың эң чугула айтырыгларын көдүрүп турар. Ооң-биле чергелештир солуннар арыннарында, теле болгаш радио дамчыдылгаларында чазыглар болгаш холун эрттирипкен чүүлдер эвээш эвес, харын-даа сенсациялыг материалдар-биле кичээнгей чедип алыр дээн сорулгалыг күзелдер барын көрбейн барып болбас. Ол дугайын коммунистер, ажылчы чон чугаалажып турар. Принципиалдыг, ак сеткилдиг, шынныг шүгүмчүлел эргежок чугула дээрзи билдингир, оон болгаш амыдыралдың шынындан ойталаар арга чок. Ынчалза-даа бөгүн, кажан ниитилел болгаш партия берге үелерни чурттап эртип турар бо үеде, боттуг, тургузукчу утка-шынарлыг чоруктуң, ханы бодамчалыг болуру чугула. Партияның, социалистиг идеяларны, бистиң тургузуувусту камгалаан бүзүреңчиг, бадыткалдыг чүүлдер амгызындан хөй болган турарын коммунистер журналистерден манаар эргелиг. Күш-ажыл кижизиниң характерин, ооң негелде-херегледерин ажыдып, көргүзүп турар материалдар, ажылчыннарның, хоочуннарның, херээженнерниң, чогаадыкчы интеллигенцияның бышкан бодалдары, саналдары херек, а олар бистиң амыдыралывыста бар болгай.

Журналистер республиканың, районнарның амыдыралының бүгү-ле айтырыгларын, партия организацияларының кол сорулгаларын эки билген турзун дээш партия комитеттери сагыш салыр, журналистер-биле хүн бүрү харылзажылгаларны калбартыр болгаш оларны система болдурары чугула.

Эштер! СЭКП-ның XXVIII съездизинге өөредилге, эртем болгаш культура талазы-биле СЭКП-ның политиказының дугайында тускай резолюцияны хүлээп алган болгай. Ол адырлар дугайында делгереңгей чугаа Россия коммунистериниң съездизинге, ол ышкаш СЭКП ТК-ның чоокта чаа болган Пленумунга база болган.

Бистиң культуравыстың айтырыглары, эң ылаңгыя рынок экономиказынче шилчилгениң нарын үезинде, соңгаарладып болбас. Онза чугула айтырыглар болур. Культурага ниитилелдиң херегледери өзүп турар. Ол улам-на каттыштырыкчы рольдуг болуп, мөзү-шынар талазы-биле арыглакчы хүлээлгени ап, эки күзелди, бүзүрелди, келир үеге ынанышты быжыглаар ужурлуг. Культураны хөгжүдериниң ханы бодаттынган, чаңгыс аай программазы республикага эргежок чугула.

Республиканың партия комитеди отчёттуг үеде чогаадыкчы эвилелдерниң коммунистери, партия организациялары-биле кады ажылдажылганы чорудуп келген. Тыва, орус болгаш өске-даа улустарның бот онзагай культуразын камгалаар болгаш сайзыраңгайжыдар талазы-биле фольклор коллективтерин тургузар, улустуң байырлалдарын, найырал фестивальдарын эрттирер талазы-биле чогаадыкчы интеллигенцияның, культура-чырыдыышкын албан черлериниң күжениишкиннерин деткип келдивис. Культураны бедидер, литератураны болгаш уран чүүлдү хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни моон соңгаар-даа деткиир, республиканың угаан-бодал болгаш мөзү-шынар амыдыралынга оларның ролюнуң бедииринге дузалаар, идиг бээр бис.

Бистиң амыдыралывыста угаан-бодал ядаралының кыжаныглыг өзүмнери көстүп келгенде ол онза чугула. Видеосалоннар, дискотекалар чыл долу, а эки музыкантыларның концерттеринге улус кончуг эвээш келир. Чоннуң янзы-бүрү кезектерин хаара тудуп турар эстетиктиг кижизидилгениң тодаргай системазы чок.

Культура талазы-биле партияның политиказын боттандырар дээш ажылдап тура, партия организациялары улус депутаттары-биле доктаамал харылзааны тудуп, оларны дамчыштыр культура болгаш урал чүүл албан черлерин эң-не долу акшаландырарын, ук черлерниң материал-техниктиг баазазын быжыглаарын чедип алыры эргежок чугула.

Бөгүн аныяктар-биле ажыл дугайын онзалап чугаалаар апаар. Республиканың чонунуң барык чедип хуузу 30 хар чедир аныяк кижилер. Чурттуң ниитилел-политиктиг, экономиктиг амыдыралында бо үеде боор турар багай болуушкуннар өзүп орар салгалдың угаан-бодал, мөзү-шынар сайзыралынга кончуг багай салдарлыг болуп турарын ажылдап биле чугаалаар апаар. Хөй-хөй аныяк кижилерниң политиктиг культуразының чавызының илерээшкиннери, үзел-бодалының быжыг туруш чогу, мөзү-шынар үттүнии оскунганы республиканың хөй-ниитизин дүвүредип турар. Мындыг байдалдарда бис аныяктар ортузунда болуп турар чүүлдерни кажангызындан-даа артык дүргең, өй-шаанда болгаш чынчы-биле көөр, хемчеглер алыр, аныяктарның өйү келген айтырыгларын шиитпирлээринге чаа арга-туруштарны дилээр база тывар ужурлуг бис. Бүгү-ле партия комитеттериниң, парторганизацияларның, удуртукчу коммунистерниң эң мурнай кылыр базымы мындыг болза чогуур: аныяктарның амыдыралының хүн бүрү социал байдалдарын экижидери-биле, оларның ажылдавайн турар кезээн ыяап-ла ажылга киирери-биле, культурлуг дыштаныылгазын утка-шынарлыг организастаары-биле холбашкан айтырыгларны херек кырында шиитпирлээринче эң-не улуг кичээнгейни салыр.

Отчёттуг үеде республиканың партия комитеди улус өөредилгезиниң, аныяктарны өөредириниң база кижизидериниң, оларны күш-ажылга болгаш амыдыралга белеткээриниң айтырыгларынче кичээнгей салып келгени чугаажок. Бюрога болгаш секретариатка башкы институдунуң, политехниктиг институттуң филиалының, көдээ ажыл-агый техникумунуң партия организацияларының секретарьларын дыңнап чугаалашкан. Республика комитединиң кежигүннериниң дээди өөредилге черлериниң башкылары, студентилери-биле, техникумнарның, училищелерниң, школаларның сургуулдары, өөреникчилери-биле ужуражыышкыннарын организастап турган, оларны чүгле республика иштинге эвес, оон дашкаар-даа черлерге эрттирип турган.

Ооң-биле кады сургуул болгаш студент аныяктарның идей-политиктиг, күш-ажыл болгаш мөзү-шынар кижизидилгезин экижидер, оларга амыдырап-чурттаар таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле школаларның, өөредилге черлериниң партия организацияларының, коммунистериниң ажылынга бистиң салдарывыс ам-даа кошкак болуп турар. Школа реформазының, ортумак болгаш дээди школаның эде тургузарының планнарын боттандырар дээш ам-даа чогуур чүткүл чок, кошкак ажылдап турар бис. Школаларның болгаш өөредилге черлериниң партия организацияларының сорулгазы болза, өөредилгениң утка-шынар деңнелин бедидеринче, аныяктарны социалистиг идеологияның болгаш мөзү-шынарның ёзузунга кижизидеринче угланыышкынны чайгылыш чок туралары болур.

Амгы үеде республиканың улус ажыл-агыйының дыка хөй адырларында мергежилдиг специалистер болгаш ажылчыннар чедишпейн турар. Техниктиг мергежилдиг кадрларның чедишпейн турары хөй кезиинде оларны белеткээр талазы-биле ажылды бодамча чок чорудуп, ала-чайгаарлаашкынче киргениниң түңнели-дир. Биске технологтар, механиктер, өске-даа инженер-техниктиг ажылдакчылар херек. Кадрларны белеткээриниң болгаш эде өөредириниң дээштиг системазын доп-дораан тургузуп эгелээр апаар, ол улус ажыл-агыйында структура талазы-биле өскерилгелерни, ооң негелде-херегледерин барымдаалап көрген турар ужурлуг. Ажыл-херекти эки билир органнарының, эртемденнерниң болгаш специалистерниң калбак киржилгези-биле «Кадрлар» программаны дүрген ажылдап кылыры чугула.

Дээди өөредилге черлери, техникумнар, профтехучилищелер база-ла кезик бот-акшаланыышкынче шилчип турар үеде, ажыл-агый чорударының амгы бо чаа байдалдарында олар кадрлар белеткээрин кереэ үндезининге боттандырар. Бүдүрүлгелерниң партия организациялары республиканың болгаш чурттуң өөредилге черлери-биле сырый харылзаалар тургузарының, абитуриентилерни шынарлыг шилиириниң, дээди өөредилге черлериниң болгаш техникумнарның доозукчуларын бүдүрүлгеге ижиктирип быжыглаарының инициаторлары болур болза эки.

Эштер! Эң чидиг болгаш нарын айтырыг болза социалистиг эрге-хоойлу сагылгазын, корум-чурумну быжыглаары болур. Бис олче доктаамал кичээнгей салып келген бис.

Сөөлгү үеде кем-херек үүлгедир чоруктуң өзүп турар темпизин элээн кызырган. Бо чылдың майның-биле деңнээрге, сентябрьда аар кемдээшкинин чедирери 32, өлүрүүшкүн 39,1, үптээшкини 34,8, хулиганнаашкын 32,6 хуу эвээжээн. Ол үеде ажылдавайн турар кижилерниң херек үүлгеткени 33,3, назы четпээннерниң 39 хуу кызырылган. Хөй-ниити черлеринге кемниг үүлгедиглерниң саны 24,7 хуу эвээжээн.

Ооң-биле чергелештир кем-херек үүлгедиишкининиң деңнели бедик болуп артпышааның эң-не шыңгызы-биле демдеглээр апаар. Бо чылдың тос айларының дургузунда эрткен чылдың ындыг үези-биле деңнээрге, ол 27,4 хуу өскен. Эң ылаңгыя Кызыл хоорайда. Таңды, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарда корум-чурум хандырылгазы кончуг багай. Чүгле чаңгыс Кызыл хоорайга республикада болуп турар хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң 30 хуузу кылдынып турар. Ооң кол чылдагааны — Кызыл хооркому, болгаш хооркүүском, райкомнар болгаш райкүүскомнар кем-херек үүлгедиишкинин болдурбас талазы-биле ажылдап кылып турар хемчеглерни боттандырарын хандырбайн келгенинде, оон чылдагааннарын ханы өөренип көрбейн турарында, ажылчы чонну болгаш аныяктарны кижизидер, ажылга тургузар талазы-биле күрүне, ажыл-агый, эрге-хоойлу камгалаар органнарның, хөй-ниитиниң дээштиг, доктаамал ажылын хандырбаанында, социалистиг эрге-хоойлу сагылгазын үреп турарының бужар фактылары-биле эптежип олуруп турарында.

Тайбың, чаагай болгаш корум-чурумнуг чорук дээш харысалга хамыктың мурнунда эрге-хоойлу камгалаар органнарының удуртукчулары-коммунистер В. Б. Кара-Салга, С. С. Зотовка, Ю. Т. Стал-оолга, А. Д. Ховалыгга онаажып турар. Олар шүшпең ажылдап, бар аргаларын чедир ажыглавайн турарлар. Олар эрге-хоойлу үрээшкиннериниң баш удур болдурбас, кем-херек үүлгеткен дээш кеземчениң чайлаш чок болурун хандырар талазы-биле төп албаннарның, район, хоорай кезектериниң ажылын дээштиг кылдыр ам-даа уштап-баштап чадашканнар. Партияның республика комитединиң саналдааның ёзугаар республиканың Дээди Соведи «РСФСР-ниң Кеземче дүрүмүнүң 218 чүүлүн ажыглаарының дээштиин күштелдирериниң болгаш мага-ботка кемдээшкин чедирер кезер-шиштээр мезиаймаан болгаш өске-даа ындыг чүүлдерни хоойлуга чөрүштүр ап чораанын дээш административтиг харысалганы доктаадырының дугайында» база «Тыва АССР-ниң хамаатыларының айыыл чок чоруунуң магадылалдарын хандырарының дугайында» доктаалдарны хүлээп алган. Ол шиитпирлерниң боттанырынга бүгү талалыг идиг бээр херек.

Кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселче бүгү коммунистерни, бүгү чергелерниң удуртукчу коммунистерин, улус депутаттарын, бүгү чонну, күш-ажылчы коллективтерни болгаш хөй-ниитини хаара тудары эргежок чугула. Моон соңгаар ынчаар чурттап болбас, республикага эрге-хоойлу сагылгазын болгаш корум-чурумну быжыглаарынга үндезин эргилде хандыртынган турар ужурлуг.

ЭКОНОМИКТИГ БОЛГАШ СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕНИҢ СОРУЛГАЛАРЫН ШИИТПИРЛЭЭР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ПАРТИЯ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫҢ АЖЫЛЫ

Партияның республика комитеди отчёттуг үеде партияның экономиктиг болгаш социал политиказын боттандырар, СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргеледир хемчеглер дугайында» доктаалын күүседир дээш күжениишкиннерин салып келген.

Улус ажыл-агыйын башкарарының экономиктиг аргаларынче шилчииринге, экономиканы структура талазы-биле эде тургузарын боттандырарынга, оон социал угланыышкынын күштелдиреринге идиг берип турган.

Партия организацияларының организакчы болгаш политиктиг ажылы улус ажыл-агыйының адырларынга он ийиги беш чылдың баштайгы дөрт чылдарында чамдык эки түңнелдерни чедип алырынга дузалыг болган. Ол үеде үлетпүр бүдүрүлгелери шору ажылдап турган, тудуг комплекизинге илден бурунгаарлаашкын болган, социал адырга базымнар кылдынган. 1985 чылдың деңнелиинге көөрде 1989 чылда үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң хемчээли 24,8 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүүлү 30 хуу, кол фондуларны ажыглалга киирери 1,6 катап өскен. Дөрт чыл дургузунда көдээ ажыл-агыйының чылда ортумак бүдүрүүшкүнү 15,8 хуу көвүдээн. Малды болгаш кушту, сүттү, чуурганы садып алырының планнары күүсеттингени, оон ачызында аъш-чем бараанның бүдүрери 28 хуу улгаткан. Аъш-чем продуктуларын бир кижээ онаашпыр хереглээни элээн өскен.

Ынчалзажок чамдык эки өскерилгелер бар-даа болза, улус ажыл-агыйында четпес чүүлдерни ажып эртип шыдаваан бис. Сөөлгү элээн хөй чылдарда бир дугаар мындыг чүүл болган — бо чылын ниитилел бүдүрүүшкүнү кудулаан, күш-ажылдың сагылга-чуруму дыка баксыраан, продукция бээриниң кереэ ёзугаар хүлээлгелери үстүнген, чурттуң өске девискээрлери-биле республиканың ажыл-агый харылзаалары улам кошкаан. Бо чылдың 9 айларында үлетпүр продукциязын бүдүрери эрткен үениң ындыг үезинге деңнээрге, 5,1 хуу кызырылган, кереэ ёзугаар херегленкчилерге 10 млн. рубльдиң продукциязын чедир бербээн. Капсалыышкыннарны шиңгээдип алырының, тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли эвээжээн, чурттаар бажыңнар, социал-культура херегделдиң өске-даа объектилерин дужаары кызырылган. Херегдел рыногунда байдал баксыраан. Акша саарылгазы будалган, акша эмиссиязы көвүдээн.

Экономикада эде тургузуушкун чорудулгаларынга саададыкчы салдарны материал-техниктиг курлавырларның эвээжи, республика бюджединиң чедишпези, акша үнезиниң кудулааны, эртем-техниктиг депшилгениң чедиишкиннерин чавыс деңнелдиг ажыглап турары чедирип турар. Бо бүгү биске хамаарыштыр айтырыглар-дыр, оларны шиитпирлээринге күштерни мооңнээр апаар.

Бөгүн кол айтырыг болза республиканың экономиказын башкарылгалыг рынок харылзааларынче шилчидери болуп турар. ССРЭ-ниң Дээди Соведи улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииринин дугайында шиитпир хүлээп алганын билир болгай силер. Ам партия комитеттери, парторганизациялар калбак тайылбыр ажылын эгелээр ужурлуг, ооң сорулгазы болза, ажылчы чон рынок харылзааларын эки билип алган турары, ол харылзааларже шилчилге шуут эргежок чугула дээрзин тайылбырлаары. Чоннуң хөй кезии чүгле экономика талазы-биле эвес, психология талазы-биле база рыноктуң киирии системазынга белен эвес дээрзин билир чогуур.

Оон ыңай. Экономиканы быжыглап экижидеринче кичээнгейни мооңнаары чугула, аңаа рынокче шилчииринге эргежок чугула байдалдарны тургузарының бөлүк хемчеглери кирер апаар. Партия организациялары, коммунистер ам болур өскерилгелерге бүдүрүлгелерниң, организацияларның коллективтерин, бүгү улус ажыл-агыйын-даа белеткээринге дузалаар, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарынга дүүшкен эгелээшкиннерни, сагынгыр-тывынгыр, ажылгыр чорукту деткиир ужурлуг.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели «Тыва АССР-ниң 1991-1992 чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» доктаал хүлээп алган болгай. Аңаа даянгаш, республиканың экономиказынга кудулаашкынны болдурбас, ооң быжыгып ажылдаарын хандырар дээш бүгү чүүлдерни кылыр херек.

Рынокче шилчииринин оруу кандыгыл, он-он чылдарда тургустунуп келген бүгү чүүлдерниң ээзи кым апаарыл? — бо айтырыглар чонну дүвүредип турар.

Бистер, коммунистер, оларга хамаарыштыр боттарывыстың туруштарывысты тодаргайлаар, тода чугаалаар апаар бис. Өнчүнү күрүнениң эвес болдурары үениң негелдези деп чүве чигзиниг чок, ол чокка рынокче шилчилге бүтпес. Коммунистер өнчүнүң коллективтиг хевирлери бирги чергелиг болзун, ассоциациялар, аренда коллективтери, акционер бүдүрүлгелер, кооперативтер турзун дээш туржур ужурлуг. Бистиң республиканың байдалдарында хуу ажыл-агый чорударының болдунгу дег кызыгаарларын тодарадыр ужурлуг бис.

Эвээш ажыктыг болгаш карылгалыг бүдүрүлгелерге хамаарыштыр экономиктиг болгаш организастыг хемчеглерни боттандырары эргежок чугула деп санап турар бис, оларны орулгалыг база чурттакчы чонга херек продукцияны үндүрериниче эде углаар херек. Баштайгы үеде олар үндүрүг төлээринге, банкыдан чээлилер алырынга чиңгелделиг болурун доктаатса ажырбас хире. Бистиң бодалывыс-биле алырга, Курлааның, Саң-хөө министерствозунуң коммунист удуртукчулары ылаңгыя хуусаа иштинде республиканың саң-хөө аргаларын ханызы-биле санап көөр, чаа байдалдарда бүдүрүлгелерниң туруп шыдаар-шыдавазын тодарадыр ажылдарны организастаар ужурлуглар. 1991 чылда болгаш оон соонда чылдарда бюджет тургузарда нарын айтырыглар база туруп келир апаар, ынчангаш ол кончуг чугула. Рынок харылзааларының байдалдарында бюджеттиң хемчээли бистиң бүдүрүлгелеривис болгаш организацияларывыс кайы хире арыг орулганы алырындан хамаарыжыр апаар болгай.

Рынок үезинде партия ажылын чорударының дуржулгазын моон соңгаар мооңнээр. Бистиң ханы бүзүреливис мындыг: ол үеде ажылывыстың кол угланыышкыны болза, чоннуң ылаңгыя эвээш хандырылгалыг кижилерниң социал камгалалының талазы-биле бөлүк хемчеглерни боттандырарынга бүгү талалыг дузалаары, шилчилге үезинде чайлаш чок болур бергедээшкиннерни болдунар-ла шаа-биле эвээжедири болур. Оларның аразында — пенсияларының болгаш пособиелерниң хемчээлин бүдүрүлгелерниң фондуларының, харын-даа чер-чер бюджеттериниң күсели-биле көвүдедири, ажыл чок апаарын болдурбазының, ажылдакчыларны белеткээриниң болгаш эде өөредириниң, ажылга тургузарының тускай системазын тургузары. Чиижек садыглаашкын кедерээрин манап болур. Эрге-хоойлу камгалаар органнарның коммунист удуртукчулары чоннуң херегдел барааннарын чиижеңнеп садары-биле кам-хайыра чок демиселди чорудары эргежок чугула. Бо айтырыгларга партия организациялары боттарының күжениишкиннерин профэвилелдери болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары-биле каттыштырар ужурлуг.

Рынокче шилчиишкин айтырыы өске бүгү эң чугула практиктиг сорулгаларны кыдыынче чайлады иде бээрин болдурбазының дугайын кичээр херек. А олар бисте бар. Ол дээрге — чурттaлга бажыңнарын тударын дүргедедири, чонну аъш-чем-биле, барааннар, ачы-дуза-биле хандырары-дыр. Ол сорулгаларны күүседиринче республика комитеди доктаамал сагыш салып келген.

АГРАР СЕКТОРУН ХӨГЖҮДЕРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫН ЧҮТКҮЛДҮГ ШИИТПИРЛЭЭР

Аграр секторнуң хөгжүлдезиниң айтырыгларын чүткүлдүг шиитпирлээри — чугула сорулгаларның бирээзи. Бөгүн көдээ ажыл-агыйында 92 парторганизацияларда байтаап турар 4660 коммунист ажылдап турар. Оларга даянган партия комитеттери партияның аграр политиказын боттандырып, экономиканың кол секторун хөгжүдеринге, аъш-чем айтырыгларын шиитпирлээринге салдарны чедирип турар. 1989 чылдың июньда партия обкомунуң пленумунга агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезиниң, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң немей өстүрериниң кол угланыышкыннарын тодараткан. Оларны боттандырарының практиктиг хемчеглерни АҮК-түң хөгжүдериниң комплекстиг программаларында киирген.

Бо бүгү чамдык эки түңнелдерни чедип алыр арганы берген. Сөөлгү ийи чылда бүгү совхозтар карылга чок ажылдап турар. 1989 чылда оларның орулгалыының деңнели 46,6 хуу болган, 76 млн. рубльдиң арыг орулгазын алган. Аграр-үлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг баазазы быжыгып турар. Совхозтарны ажыл-агый чорударының чаа хевирлеринче шилчидер ажылдарны чорудкан. Бөгүн 72 ажыл-агыйның 67-зинде аренда харылзааларны ажыглап турар. Тарылга шөлүнүң 80 хире хуузун, мал бажының чартыындан хөй кезиин кереэлиг болгаш арендалыг коллективтерге дамчыдып берген.

Ооң-биле кады коммунистер, ажылчы чон көдээ ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң амгы деңнелинге сеткили ханмайн турар. Мында чыылган нарын айтырыглар оожум шиитпирлеттинип келген.

Мал ажылын ап көрээл. Хой, инек, иви саны өспейн турар. Саткан малдың ортумак деңзизи, хойдан-на дук кыргып, чаш төл камгалап алыры чавыс деңнелдиг. 1989 чылда совхозтарда бир инекке онаашпыр ортумаа-биле 1907 кг сүт сагган. Бо чылдың тос айларында эрткен чылдың ындыг үезинге көөрде, 200 кг эвээш сүт сагдынган. Чамдык районнар, совхозтар мал ажылының кол продуктуларын бүдүрериниң база садарының планнарын күүсетпейн турар. Дөрт чыл иштинде мал садарының планын беш район, сүттү — бир, дукту — чеди район күүсетпээн. Мал продукциязының бүгү хевирлерин бүдүрериниң хемчээлдерин Сүт-Хөл районнуң совхозтары эъттиин — Бай-Тайганың, Барыын-Хемчиктиң, сүттүүн — Бай-Тайганың болгаш Өвүрнүң, дуктууун — Мөңгүн-Тайганың, Тес-Хемниң, Каа-Хемниң совхозтары күүсетпээн. Мал бажының чидирии кончуг хөй. Бо чылдагаандан чүгле сөөлгү ийи чылда [illegible] 13 млн. рубльдиң карылгазы болдунган.

Көрдүнген, ажылдап кылган программаларның боттанган турары дээш организастыг ажылды күштелдирер ужурлуг бис. Селекция-уксаажыылга ажылын экижидип, төрүүр малдың үлүүн көвүдедип, чаа технологияларны шиңгээдип ап турган, мал бажының санын көвүдедириниң база оон продуктулуг чоруун бедидерин чедип алыры эргежок чугула.

Моон соңгаар онзагай кичээнгейни хой ажылын хөгжүлдезинче угландырар болза эки. Ооң материал-техниктиг мал чеми баазазын быжыглаар ужурлуг. Ол адырга хөгжүлдениң зона системазын шиңгээдир дугайында хой ажылының талазы-биле эртемденнерниң сүмелерин боттандырар ажылдарны чорудар.

Өшкү ажылын шыңгызы-биле холга алыр апаар. Ол кончуг кедилиг ажыл. Ол үшкү беш чылда өшкүнүң баш санын совхозтарга 200 муң чедирип болурунуң боттуг аргалары бар.

Сүткүр мал ажылынга арыг уксаалыг малдарның баш санын көскүзү-биле көвүдедириниң, малдың чем суурун быжыглаарының күсели-биле сүткүр инектер коданың хевирлеп тургузарын доозары негеттинип турар. Коданга голштин уксаалыг инектерни көвүдедириниң талазы-биле ажылды уламчылаар.

Хаван болгаш куш өстүрер ажылдарның хөгжүлдезинче улуг кичээнгейни угландырар херек.

Бис моон соңгаар аът, теве, иви болгаш сарлык баш санын өстүрерин база оларның продуктулуг чоруун бедидерин мурнукузундан эки чорудар ужурлуг бис.

Малды чемгерериниң болгаш семиртип азыраарының технологиязын үндезиниин-биле экижидери чугула. Ажыл-агыйлар аразының кайы-даа талаларга ажыктыг экономиктиг харылзааларын чаартырының оруу-биле семиртилге совхозтарының ролюн бедидер апаар.

Мал ажылын ажыктыг чорудары малдың чем-суурунуң баазазын быжыглавас болза болдунмас. Бо чылын кандаашкынның ужуундан аажок берге байдал тургустунган. Мал чеминиң хоолулуг шынарының эге хемчээли-биле 224,5 муң тонна хемчээлдиг мал чемин белеткеп аар планның турган, чүгле 108 муң тонналы, азы бир чижек баш малга онаашпыр 6,5 центнерни белеткээн.

Мал чеминиң бүдүрүлгезиниң бедик бүдүрүкчүлүг болдурар талазы-биле чүткүлдүг ажылдаары, бир чижек баш малга онаашпыр мал чеминиң хоолулуг шынарының эге хемчээли-биле 16 центнер мал чемин белеткээрин чедип аары чугула. Чулуктуг мал чемнериниң, дазыл-чемиштиглерниң болгаш мал чеминге ажыглаар тараа бүдүрерин көскүзү-биле көвүдедир. Белогү хөй культураларының тарылга шөлдерин шиитпирлии-биле калбартыр. одарбелчиирлерниң болгаш сиген шөлдериниң продуктулуун бедидер.

Ол бүгү чүгле чер ажыглалының үндезини-биле экижиткенде чедип алдынып болур. А бистиниде зона системалары оожум шиңгээттинип, хөрзүн камгалаарының болгаш оон дүжүткүр чоруун бедидериниң талазы-биле ёзулуг шыгыы ажыл чоруттунмайн турар. Оон түңнелинде тараа болгаш мал чеми культураларының дүжүткүрү өспейн турар.

Суггаттыг черлерниң байдалын болгаш ажыглалын ханызы-биле сайгарып көөр херек. Хөй чылдыг оът-сигеннерниң дүжүткүрү бичии өскен-даа болза, оларны чогуур беримчени албайн турар бис. Кызылдың, Чедерниң суггарылга системаларын тударын дүргеледири чугула. Бар системаларны чаартыр.

Чер-биле ажылды экижидериниң интенсивтиг технология-биле болбаазырадыр черлерниң хемчээлин 50 муңдан 80 муң га чедир улгаттырарының күсели-биле тараанның чылда ниити бүдүрүлгезиниң хемчээлин 200—220 муң тонна чедирер.

Чурттакчы чонну картофель болгаш ногаалар-биле хандырарын улам хынамчалыг, бодамчалыг чорудары чугула. Ол айтырыгны шиитпирлээри-биле оларны өстүрүп ажаарын долузу-биле суггаттыг шөлдерге чорудар, чүгле интенсивтиг технологияларны болгаш ажылды организастаарының мурнакчы хевирлерин ажыглаар, үрезин ажылын чогуур деңнелче көдүрер херек. Ногааларны дуглаглыг черлерге ажаап өстүрерин көвүдедир апаар.

База бир айтырыг. Бөгүн коммунистер черге ээ болурунга хамаарыштыр боттарының бодалдарын илередир ужурлуг. Кижиге черниң ёзулуг ээзи боор арганы бээр ужурлуг чер ажыглалының эң ажыктыг аргалары дээш туржуп турар бис. Ынчалза-даа бис СЭКП ТК-ның октябрь (1990 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин деткип, хууда өнчү кылдыр черни садарынга чөпшээрешпейн турарывысты илередип тур бис.

Амгы үеде көдээ ажыл-агыйында хол-биле кылыр ажылдың хемчээли эвээжевейн турар, көдээ ажыл-агый техниказынга, артык кезектерге херегдел улам чидигленип бар чыдар. Тыва агроүлетпүр эвилелиниң коммунист удуртукчуларындан адырны механизастаарының болгаш энергия-биле чепсеглээниниң байдалын бүгү талалыг өөренип көөрү, септелге-хандырылга коллективтериниң күжениишкиннерин ажыл-агыйларны эргежок чугула техника, машиналар болгаш дериг-херекселдер-биле хандырарынче, септелгениң база техниктиг дуза чедирилгезиниң шынарын экижидеринче хөй күш негээр ажыл-чорудулгаларны механизастаарынче угландырары чугула.

Көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадыр адырларда ажылдап турар партия организацияларының, коммунистериниң мурнунда чугула сорулга туруп турар. Ам бар бооп турар күчүлерниң ажыглалын хамыктың мурнунда экижидери чугула. Продуктулар шыгжаар черлерни тударын болгаш чаартырын дүрген темпилер-биле чорудары чугула. Продукцияны совхозтарның боттарынга болбаазырадыр биче цехтерни, кооперативтерни, эштелгелерни тургузар.

Көдээ ажыл-агыйны, ылаңгыя мал ажылын, бир эвес көдээни эде тургузарын, чаартырын чорутпас болзувусса, көдүрүп шыдавас бис. Бо улуг ажылдар кылдынып турар. Бо беш чылда социал адырның хөгжүлдезинге 268 млн. хире рубльдиң шиңгээдип алыр, азы ол дээрге эрткен беш чылдазынга бодаарга, 1,9 катап хөй. Совхозтарда 221 муң дөрбелчин метр чурттaлга бажыңнарын, 1,8 муң олуттуг школаларны, 1,6 муң оруннуг школа назыны четпээн уруглар албан черлерин туткан. Ынчалзажок ам-даа көдээде уругларның чартык кезии уруглар садтарында болгаш яслилерде барбайн турар, малчыннарның 510 өг-бүлелери өглерде чурттавышаан, 1460 малчын турлаглар чунар-бажың чок, 897-зи — ниити электри четкизинде коштунмаан. Ынчангаш партия комитеттери, эге организациялар, коммунист удуртукчулар, Советтерниң коммунист депутаттары көдээ ажыл-ишчилерниң, ылаңгыя малчыннарның, социал камгалалын, оларның ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарын, садыг, эмчи, культура хандырылгазын экижидерин боттарының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны деп санаар ужурлуг. Көдээни хөгжүдериниң социал программаларын күүседир дээш бүгү курлавырларны олар ажылдадыр ужурлуглар. Хоорайларда, районнар төптеринде чурттап турар коммунистерниң болгаш ажыл-ишчилерниң хүлээлгези көдээ ажыл-агый комплекизиниң хөгжүлдезинге бүгү талалыг дузаны чедирери болур.

Партия комитеттери болгаш партия организациялары, коммунист удуртукчулар продукция бүдүрерин көвүдедир, көдээ ажыл-ишчилерниң амыдыралының деңнелин бедидер, совхозтарның, өске-даа көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелериниң арга-күчүлерин болдунар-ла аргалар-биле ажылар болгаш ажыглаар талазы-биле бүгү-ле чүвени кылыр ужурлуглар. Эртем шинчилелдеринге, депшилгелиг технологияларга, мурнакчы дуржулгага, ажылды эки организастаарынга, коллективтерге организастыг чоруктуң болгаш сагылга-чурумнуң быжыгыышкынынга даянып.

Ниитилел бүдүрүлгезиниң бүдүрүкчүлүүн бедидери-биле чергелештир көдээ коммунистер улус депутаттары-биле кады ег-бүле фермаларын, тараачын (арат) ажыл-агыйларын тургузарынга идиг бээр, шупту чурттакчылар мал-маганны тудуп, картофельди база ногааларны өстүрүп турзун дээш, хууда дузалал ажыл-агыйларын хөгжүдери дээш идепкейлиг ажылдаар ужурлуг.

Көдээ ажыл-агыйны рынок харылзааларынче шилчидериниң талазы-биле салдынып турар хемчеглер көдээ коммунистерден чаа хамаарылганы, оларның ажылының чаа деңнелин негеп келген. Совет, ажыл-агый органнарын солувайн, олар боттуг болгаш дидим ажылдаар ужурлуглар.

ЧУРТТАЛГА ТУДУУНЧЕ, СОЦИАЛ АДЫРЛАРНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИНЧЕ КИЧЭЭНГЕЙНИ УЛГАТТЫРАР

800 ажыг коммунист тудугжулары күжениишкиннери «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программаны күүседиринче, социал адырларның объектилерин тударынче угланган. Улуг эвес бурунгаар базымнар бар. Чурттaлга тудуунга болгаш социал-культура объектилерин тударынга үндүрген акша-хөреңгиниң улуг-хемчээли оларның дөрт чыл дургузунда ниити хемчээлинге хамаарыштыр алырга, 47,5 хуу чедир өскен.

Бо чылдың күүсеттинип болур онаалдаларын киириштир алыр болза, XII беш чылда 850 муң дөрбелчин метр чурттaлга шөлү ажыглалга кирер, ол дээрге ол бирги беш чылда киргенинден 1,7 катап хөй бооп турар. Ынчалза-даа чурттaлга тудуунуң темпилерин ам-даа оожум деп санап турар бис. Дөрт чыл дургузунда программа ёзугаар дужааттынар ужурлуг чурттaлга шөлүнүң 21,5 муң дөрбелчин метри ажыглалга кирбээн. Чурттaлга тудуу Кызыл хоорайда, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга болгаш Кызыл районнарда оожум чоруп турар.

Кызыл хоорайда багай эвес программа ажылдап кылдынган, ынчалза-даа оон боттаныышкыны күш-ажылчы коллективтерге чогуур организакчы ажыл-биле быжыглаттынмайн турар. Амгы үеде партия хооркому капитал тудугнуң боттуг айтырыгларындан чайлап, хоорсоветтиң, ажыл-агый организацияларының коммунист удуртукчуларындан чогуур негелдени салбайн турар.

Чурттaлга тудуун «Тыва тудуг» тудуг каттыжыышкынының (удуртукчузу коммунист И. А. Остапец), «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының (удуртукчузу коммунист Н. А. Жоголь), «Кызыл тээтудуг» тудуг эргелелиниң (удуртукчузу коммунист А. Я. Благодатных) болгаш өске-даа элээн каш черлерниң кереэлиг организациялары чурттaлга тудуун багай чорудуп турар. Тудуг организацияларында ажылды организастаары баксыраан, ажыл шагы үзер, күш-ажылдың сагылга-чурумун хажылар чоруктарның саны көвүдээн.

Социал адырларның объектилерин тударынга акша-хөреңги шиңгээдиринде болгаш оларны ажыглалга киирер хуусаазын кызырарында көскү экижиишкиннер болбаан. Беш чылдың эрткен дөрт чылдарының дургузунда мында 30,4 млн. рубль түңнүг капитал салыышкыннар чедир шиңгээттинмээн. Бо чылын байдал оон-даа дорайтаан. 9 айлар дургузунда ниити билиг школаларын тударынга үндүрген капитал салыышкыннарның үлүү чүгле 28 хуу ажыглаттынган, школа назыны четпээннер албан черлериниң, эмнелгелерниң болгаш поликлиникаларының — 45-ле хуу болган.

Ниитизи-биле, эштер, социал-культура тудуунуң планнарының күүсеттинмейн турары агартынар, өршээл көргүзер хире эвес херектир. Социал программаның үстүнгени дээш буруулуг кижилер чон мурнунга харыылаар апаар.

Кызыл хоорайда инженер четкилериниң тудуунуң дыка куду темпилиг байдалындан амгы үеде чурттaлга, социал адырның өске-даа тудугларын ажыглалга киирери саадап эгелээн. Чылыг хандырылгазының айтырыы улам чидигленип кел чыдар. Кызылдың ТЭС-те шакта 75 тонна бус бээр котёлдарның кайы-бирээзин септелгеге тургузар таварылга туруп кээр апарза, онза берге байдал тургустунар. Шакта 160 тонна бус бээр күчүлүг ийи котёлду эптеп тургузар талазы-биле ажылдар шуут-ла ара соксаан. Оон мурнундагы конференцияга бо четпестерниң талазы-биле обком кежигүнү — Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эш В. П. Болбатка шыңгызы айыткан турган, ынчалзажок бо шүгүмчүлелден ол кандыг-даа түңнел үндүрбээн-дир. Республика комитединиң секретары эш А. И. Ванжа тудугнуң бо үндезин айтырыгларын база ханы болгаш шудургу сайгарып көөр турган.

Хууда чурттaлга тудуун бүгү талалыг деткиир херек. Бо херек бисте чедир хөгжүвээн. Ниити чурттaлга тудуунуң хемчээлинде ооң деңзигүүрү эрткен чылын 5 хуу хире болган. Бо дээрге хөлчок эвээш-тир. Бүгү деңнелдерниң Советтериниң

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда).

удуртукчулары коммунистер мону шыңгыы контрольга алыр, боду бажың тудуп турарларга чээли, кредит кылдыртып алырынга, тудуг материалдары садарынга, механизмнер үндүрүп бээринге дузаны көргүзер ужурлуг деп санап турар бис.

Бүдүрүлгелерниң, организацияларның база совхозтарның чуртталга тудуунуң хемчээлин көвүдедирин чедип алыры эргежок чугула. Оларның 1989 чылда туткан чуртталга бажыңнарының үлүү 38 хуу болган. Мында ажыглаттынмаан курлавырлар болгаш аргалар база бар, оларны ажыглап киирер херек.

1991 чылдан-на эгелеп чыл бүрүде 4 муңдан эвээш эвес квартираларны ажыглалга киирген турарын хандырар дээш бүгү чүүлдерни кылыр херек. Социал объектилерниң тудуунче кереэлиг болгаш хандырыкчы организацияларның, ол ышкаш чагыкчы организацияларның удуртукчу коммунистериниң кичээнгейин угландырып, олардан партийжи негелдени күштелдирер апаар.

Ниитизи-биле тудуг бүдүрүлгезин болгаш ажылчыннарның күш-ажылын организастаарын экижидеринче, тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдарының үлетпүрүнүң бүдүрүлгелериниң күчүлерин мурнады хөгжүдеринче база шиңгээдиринче, тудугжу кадрларның белеткелинче партия комитеттериниң, эге организацияларның, Советтерниң болгаш ажыл-агый органнарының удуртукчу коммунистериниң күжениишкиннерин билдилиг углап-баштаары негеттинип турар. Социал-культура объектилерин биске шеф-дузазы-биле тудуп берип турар өске крайларның болгаш областарның тудугжуларынга бүгү талалыг деткимчени көргүзер ужурлуг бис. Эрткен чылдарның дургузунда олар 63 млн. рубль түңнүг капитал салыышкыннарын шиңгээткен, чамдык чугула тудугларны ажыглалга киирген. Республиканың ажылчы чону ол дээш оларга өөрүп четтиргенин илередип турар.

ЧУРТТАКЧЫ ЧОНГА БАРААННАРНЫ БОЛГАШ АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИН КӨВҮДЕДИР ДЭЭШ КОММУНИСТЕР САГЫШ САЛЫР

Партияның чарлааны бир чугула сорулгаларның бирээзи чурттакчы чонну бараанар болгаш ачы-дуза-биле хандырарын экижидери болгай. Партия комитеттери бараанар бүдүрер адырларны база ачы-дуза чедирилгезиниң алырын, күрүне болгаш кооперация садыгларын хөгжүдеринге салдар чедирери дээш кызыдып келген. Бараанар болгаш ачы-дуза талазы-биле программа боттанып турар. Дөрт чылдарның дургузунда бараанар бүдүрери (арага аймаа чокка) 49 хуу, телевирлиг ачы-дуза — 67,3, үүрмектеп салар бараан саарылгазы 28.7 хуу көвүдээн.

Бис бөгүнде хереглел рыногунуң айтырыгларынче кажангызындан-даа артык харыысалгалыг болгаш шудургу кичээнгей салыр ужурлуг бис. Амгы үеде бис бараанарның чүгле 30 хуузун мында бүдүрүп, артканын өскээртен сөөртүп турар бис. Республика рынокче шилчилгениң бүдүүзүнде турда мындыг байдалдыг-дыр бис.

Чиик болгаш чурт үлетпүрүнүң, ол углуг бүдүрүлгелерниң удуртукчулары коммунистер күш-ажылчы коллективтерниң бар күчүлерни, иштики курлавырларны билдилиг ажыглаарының күсели-биле бараанар бүдүрерин көвүдедиринче мобилизастаары эргежок чугула.

Партияның республика комитеди бараанар бүдүрерин көвүдедир сорулга-биле чаа технологиялыг бүдүрүлгелерни тудуп тургузарынга, түс черниң материалдарын база чиг эдин ажыглап, кылыглар бүдүрериниң талазы-биле инициативаларны деткип салдар чедирер. Чооккуу сорулга — алгы-кештен тон фабриказын, чоннуң ус-тывыш кылыглар фабриказын ажыглалга киирерин, дааранылга фабриказын, алгы-кидис идик заводун алгыдары, машзаводту өске кылыглар бүдүреринче шилчидери. Келир беш чылда дүкту республиканың бодунга ханы ажылдап кылырын организастаарын чедип алыр дээш принципиалдыг туржур бис. Чурт үлетпүрүнүң ийи комбинаттарының, мебель болгаш дааранылга фабрикаларының баазаларының тудуун хандырар херек. Бүгү каттыжыышкыннар болгаш бүдүрүлгелер янзы-бүрү кылыгларны кылып үндүрүп эгелээр ужурлуг.

Садыг адырлары бо үеде бергелерге таваржып келген. Бараанарның хөй-хөй хевирлериниң чедишпестээни, үлетпүр-даа, аъш-чем-даа бараанарын садып алырынга талоннар, төнчү чок оочурлар — бо дээрге, бөгүндеги бар чүүлдер-дир. Садыг министерствозунуң, Респотребсоюзтуң аппараттарының коммунистерни магазиннерге бараанарны чогуур үезинде болгаш дең-дески чедирип турарын сула хайгаарап, чамдык таварылгаларда эргежок чугул хереглелдиң бараанары үр үеде чок боор турар. Кызылдың болгаш районнарның чурттакчыларындан бараанарны районнар, күш-ажылчы коллективтер аразынга хуваагарынга, оларны садарын багай организастаарынга хомудалдар үзүлбейн турар.

Советтер күүскомнарының, садыгның бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчулары коммунистериниң кичээнгейин бараан бүдүрүкчүлери-биле дорт харылзааларны калбартырынче, ажылдакчыларның хандырылга культуразын бедидеринге сонуургалың улгаттырарынче, чедишпес бараанарны садарын чурумчударынче угландырып тур бис. Кирген бүгү бараанар складтарга, дузалал өрээлдерге чыдып бербейн, магазиннерге четкен турары, олар чиженнерниң холунче кирбээн болуру чугула.

Ачы-дуза чедирилге адырының хөгжүлдезиниң деңнели чавыс болуп артпышаан турар. Идик-хеп даарадырын, идик, амыдыралдың нарын техниказын септедирин хүлээп алыр пунктуларга нормалап каан, автобустарның, агаар болгаш хем судноларының рейстериниң үстүрү, ажылдавайн турар чунар-бажыңнар, хеп чуур черлер, үрелик телефон база радио дамчыдылга четкилери кижилерниң сеткил-хөөнүнге дээп турар. Коммунист удуртукчулар эштер С. К. Буянды, Н. Б. Дьяков, А. В. Марцеха, О. В. Петров, В. А. Попов, Д. Б. Чоксум оларга бүзүрээн адырларга чурумну тургузары дээш эвээш хемчег ап, кадрларны быжыглаар, бүдүрүлгелерниң ажылының чурумун таарыштырар дээш четпес ажылдап турар.

Кижилерниң амыдырал хандырылгазы-биле холбашкан адырларга чурумну чедип алыры, бо берге үеде оларның хүн бүрүдеги негелде-хереглелдерин хандырар талазы-биле боттуг хемчеглерни ап чорудары — бүгү партия, күрүне органнарының, бүгү удуртукчуларының, коммунистерниң эң чугула сорулгазы.

Улус ажыл-агыйының кол бааза болур адырларының хөгжүлдезиниң чамдык айтырыгларынга кысказы-биле доктааксап тур мен. Ол дээрге, чүнүң-даа мурнунда одалга-энергетика комплексиниң хөгжүлдезиниң айтырыглары. Он үшкү беш чылда санаашкыннардан алгаш көөрге, электри энергиязын биске ажыглаары адак дизе, 1.5 катап өзер, а бисти хандырып турар 220 киловольт күчүлүг ийи электри шугумнарының ток эрттирер аргазы 1994 чылда долузу-биле шиңгээттинер. Бистиң боттарывыстың электри станциявыс ажыглаттынып турар электри энергиязының чүгле тостуң бир кезиин ажылдап берип болур. Тудугларның улам көвүдеп турар байдалдарында Кызыл ТЭС-те чылыг күчүлери чүгле ийи чыл дургузунда ажылдап болур курлавырлыг. Моон алгаш көөрге, байдал дыка нарын. Биске 1995 чылга чедир Абаза — Ак-Довурак аразынга 220 кв күчүлүг ийиги шугумнуң тудуунуң дугайында айтырыгны тодаргай шиитпирлээри, шудургу шимчедири чугула. Кызыл ТЭС-ке каттышкан күчүзү 48 муң квт. дөрт турбогенераторну, бирээзи-ле 160 тонна бусту бээр ийи котёл агрегадын эптеп тургузарын хандырар херек. Бүгү районнар төптерин төпчүткен чылыг хандырылгазынче шилчидериниң талазы-биле тускай программаны ажылдап кылыр апаар. Хөмүр-даш разрезтериниң чаартылгазын боттандырар херек.

Бистиң республикада дагтывыш үлетпүрүнде байдал база-ла ындыг кончуг эки эвес. «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарда руда казып алыры улам улуг үнелиг апар чыдар. Комбинаттарның партия комитеттери, коммунист удуртукчулары тургустунуп келген байдалды ханы сайгарып көөр, ол бүдүрүлгелерниң ажылдаар хуусаазын уадырынче ажылының ажыктыын бедидеринче угланган хемчеглерни телевилеп, оларны дарый боттандырып киирер ужурлуг.

Арга-ыяш курлавырларын комплекстиг ажыглаарының айтырыглары бисте сула шиитпирлеттинип келген. Ужуруп белеткеп турар ыяштың 15 ажыг хуузу немей болбаазыраттынмайн, артынчы боор үнүп турар. Бир кубометр ыяштан бис өске девискээрлерге көөрде, ийи катап эвээш продукцияны ап турар бис. Бо адырның бүдүрүлгелерин чаартыр болгаш техниктиг эде дерир херек. Ыяш белеткелиниң организастаарының болгаш ону долузу-биле ажыглаарының эртем-практиктиг системазын ажылдап кылыры болгаш ажыглап киирери, чыл бүрүде ужурар ыяштың таарыжыр хемчээлин толарадыры чугула.

Республиканың амыдыралынга транспорттуң — автомобиль, хем болгаш агаар транспортунуң, харылзааның чепсек-херекселдериниң база орук ажыл-агыйының онзагай ужур-дузалыын барымдаалап көргеш, оларның хөгжүлдезинче бис доктаамал кичээнгейни салгап турар ужурлуг бис.

Бөгүнде безин олар республиканың улус ажыл-агыйының, чонунуң негелде-хереглелдерин пат боорда хандырып турар. Ам бар автомашиналарның, самолёттарның, хем судноларының ажыглалын экижидери, бүдүрүлгелерни чаа техника-биле немей чепсеглээри, септелге баазазын быжыглаары, коллективтерде күш-ажылдың сагылга-чурумун өрү көдүрери — бо адырларның удуртукчу коммунистериниң, партия организацияларының сорулгазы ындыг.

Республиканың экономиказының база культуразының хөгжүлдезиниң бо болгаш өске-даа айтырыгларын шиитпирлээринге эртемниң ролюн дыка улуг көдүрери негеттинип келген. Эртем албан черлериниң партия организациялары, коммунист удуртукчулары эртем ажылдап кылыышкыннарының бедик деңнелин, оларны бүдүрүлгеге, социал адырга ажыглап киирерин хандырары эргежок чугула. А партия комитеттери оларга бүгү талалыг деткимчени көргүзер ужурлуг.

Биске сырый каттыжары, партийжи хүрээлениң быжыглаары, шүшпең, бодунга бүзүревес чоруктарны ажып эртери, бистиң хереэвистиң шынныынга ленинчи бүзүрелди катап эгидери, ажыл херектерге, хөделиишкиннерге дайынчы арга-шиңгээни, соруккур чорукту бедидери кончуг эргежок чугула деп илеткелди доозуп тура демдеглекседим.

Аяк шайны аартап ора...

Аныяк үннер

ИЙИ ДЫЛГА НОМУН МАНААЛ

Саяна Ондур студент турган. «Исток» чечен чогаал каттыжыышкынынга келген. Баштай ону көргеш, чаражын кайгаан мен. Чажы черге дожелип чоруур чыгыы, карактарының оду чайнаан. Шүлүктери дыка арыг, уян аян сиңген.

Аныяк шүлүкчү мээң караамга өзүп келген. Студент тудуг отрядының хевин кедип алган чораан сагыжымда олчаан. Саяна Ондур ам бодунуң дооскан Кызылдың башкы институдунда ажылдап турар. Чогаадыкчы мергежили өскен, Айдыс деп оолдуг болган. Сеткил-чүрээ уян, салым-чаяанныг өзүп орар шүлүкчү, сагыш човангыр ие бодунуң хостуг үезинде чуртталгаже бир-ле онзагай көрүжүн илередип, чараш, катаптаттынмас одуругларны бижип чоруур.

Саяна Ондур тыва дылын арыг билир-даа болза, шүлүктерни орус дылга бижип эгелээн. Ынчангаш аныяк авторнуң номнары ийи дылга үнүп келирин идегел-биле манап турар мен.

Светлана КОЗЛОВА.

* * *

Чуртталганың шапкынынче
Шудургу эштип үнүп келдим.
Турушсумза, мени сөлеп,
Дуза кадар эжим чок-тур.
Калчаа хатка дүжүп бербейн,
Кадыгланып өөренген мен.
Дайзыннарже хүлүмзүрүүр,
Далай билбес болу бердим.
Ботка бодум ооргаланып,
Болчуп билир апарган мен.
Хоюнум өйген аарышкыны
Хөме базар болу бердим,
Муңгарадыр кагдырбас дээш
Мурнай бодум чоруй баар мен.
Нүгүл-сымыр дыңнавас дээш
Нүүрүм-биле нелээ мен.
Оруум берттиг, дөшкүр-даа бол,
Ойта дүшпес сеткил барда,
Чывар тынган салымымдан
Чыргал-тамчык дилевес мен.

* * *

Кулунчак дег тенек чаш шаам
Куңгуртугже мени кый дээр.
Төрээн черим адын дыңнааш,
Төөрээн дег баш дескине бээр.
Хөглүг каткы кыңгырт кынныр,
Хөөрээн хүн хүлер өңнүг
Хуулгаазын ол чуртче эртер
Куңгуртуг деп сөзүм күштүг.
Шаажаң аяк — аяс кудай
Чайлаг черже көгүн чашкан.
Чажы чиңге хензиг уруг
Сайзанактап ойнаан орар.
Чашкы үем изиг чайып
Шаагдаан хат алгаш барган.
Шак ол уруг өзе берген.
Сактырга, ам өске ышкаш.
Ындыг-даа бол, бүзүрээр мен:
Чаштыг уруг чиде бербээн.
Ында хевээр чурттавышаан,
Сайзанаан тии ойнавышаан.

Саяна Ондурнуң орус дылга бижээн шүлүктерин Николай Куулар очулдурган.

ДАЙЫН СООНДА ДҮШ

(«Афган болуушкуннар» деп бөлүктен чечен чугаа)

Минага частыр бергеш, отту чаштап келдим. Дириг артканымга база катап хомудай бердим. Чаңгыс бола дүштү дайындан чаныл келгеш, бо-ла дүжээр апардым. Дүжүм-даа эвес-тир ийин. Ол дүш мээң чурттап эрткен амыдыралым, ону сагыш-сеткилим хөөлендир өрттенгеш-даа, дириг артканым дайын. Ол дайынга Риналь минага частып кагжык. А мен чүгле дүжүмде минага частып чор мен. Ол дүш менден кажан-даа чарылбас...

Чүге таакпылаар болганывыс ол, Риналь? Ол хире чалыы назынывыста. Чок. Дайын бисти таакпылаарынга өөредип каан. Кандыг ийик, Риналь? Таакпылай бээрге... Сагыш оожургаар, артында-ла, дидим ышкаш апарган боор ийик бе?! Орандылегейге, оон назынынга карак чивеш хире-ле, чээрби-ле борбак чылды чурттаан болгаш, өлүрүнден коргуп чораан бис. Сен өлүгде, мен диригде чажыргаш канчаар. Өлүрүнден коргарын ажып эртеринге чаңгыс тыртым таакпы дузалаар ийик чоп. Узадыр соргаш, оон чылымзык ыжын хөрээңче киир тынып тар сен. Чурттталганың хамык чүлүүн бодунга сиңирип алган кылдыр сагындырар... өлүмче уткуй базып боор... Чаңгыс сорум таакпы... Оон кужун дайынга таакпылап чорбаан кижи кайын билир деп! Оон ол кужу бисти өлүмге чыгап-даа турган. Ону ам билип чор мен... Ынчан ол ханы чоога иштинге таакпылаалы дивээн болзуңза, бистиң өлүмге-даа, чурттталгага-даа туружувус солушпас ийик.

Дүнеки хайгыыл. Чеже катап үнмедивис дээр!

Капитан Ильченко: «Сирт кырынга кылаштаваңар — дээр агынга көскү апаар силер, таакпы тыртпаңар...» деп хайгыылче бисти үндүрүп тура чагыды. А бис оон чагыын кулак дашты-биле эрттирип, имир шуглай ап орар даглар баштарынче эрессимээр көрүп каап турувус. Дайынга черле ындыг ийик бе, Риналь? Эрес кылдыр көстүрүн кызыдар.

Дайын боор турар бо даглыг чуртка капитан Ильченко дээрге кымыл ол? Капитан — ол-ла-дыр! А бис, аңаа бодаарга, «кырганнар-ла» болгай бис. Чыл ажыр дайылдажып келген. Оон чагыы чокка-ла дагларга канчаар чоруурун кончуг эки билир бис. А капитан дээрге Эвилелден каш-ла ай бурунгаар келди. Даштар аразынга таптыг чаштырынга безин өөренип четтикпээн. А бис кандыг ийик бис! Даштар аразынга эсти-ле бээр. Душманнарның аразында-даа ындыг «сүнезиннер» ховар боор.

Менче хүлүмзүрүп көре тыртып кагдың. «Капитанны ужур эдерип, дыңнап турарывыс ол-дур ийин» дээнимни сээң карактарыңдан «дыңнап» кагдым.

Карак-биле чугаалажыры... Ону чүгле дайынга өөренип ап болур. Кады дайылдажып келгеш, кым чүнү чугаалаанын чаңгыс көрүштен-не билип каар апарган бис.

«Ам канчаар, командир кижини» деп карак база тыртып кагдым. Бистиң чугаавысты капитан база билип турган болбайн аан. «Шеригниң чурумун билбес эвес силер» деп карактары-биле биске чугаалады.

— Оң талазын-ча-э-э эргил! — деп, ол командылап дүжүрдү. — Хайгыыл-чээ-э-э марш!

Эрезивис кончуг эргилгеш, кокпаже үнүптүвүс. Хая көрүнмедивис. Бистиң взводувуска ындыг чаңчыл турбажык бе, Риналь. Хая көрүнмес. Оон башка багай чүвеге, ажыы-биле чугаалаарга, өлүмге таваржы берип болур сен. А дайынга ындыг «багай чүүл» базым саңында. Чаңчылды сагаанывыс ынчан биске дузалавайн барган.

Дүн ортузунга чедир хайгыылдап кылаштапкаш, «сүнезиннерни» эскербедивис. «Канчап барган болалы! Бо орандан арлы бербээннер бе?» деп сымыраадың. А карактарың долгандыр оваарымчалыы-биле сезиктиг көрүп турарын билдим. Бо орандан арлы бээр «сүнезиннер» душманнар боор оң!

Ханы чоога иштинге кирип келдивис.

— Таакпылап алыылы — деп чугаааладың.

Хайгыылга таакпылавайн чораан эвес бис. Дайынга кижи чаңчыгып, серемчилелин оскунуптарын билбес эвес сен. Өөренгенивис олчаан холдарывыс-биле оттуг-ыяшты дискектеривис аразынга чажыра тудуп, таакпыны кыпсып алдывыс. Оон таакпыны чең иштинге чажыра тудуп, ынай-бээр көрзүнүп, таакпылай бердивис.

Тургаш, сен мурнап чоруптуң. Таакпылаарывыстың мурнунда мен орук баштап чораан мен. Шак ынчаар өлүмүвүстү, чурттталгавысты боттарывыс безин билбейн, солчуп алган болган бис.

Чооганың дүвүнде хүндүс безин көстүр-көзүлбес кокпалап каш базып чорувда, оран-делегей сыңмас от кызаш кыннып, дүлейзимээр, тунук дааш хаяларга чаңгыланы берди. Сенче маңнаптым. Даштарның бузундузу мээң аар-аар дегенин эскерберимзе-даа, аарышкылыг эвес болду...

Ол-ла хевээр көрүшпээн бис. Сени коргулчун хааржакка чандырыпканнар. А мен база сээң соондан чанып келдим. Чүгле дириг...

Че, таакпылап алыйн, Риналь... А сен... Таакпы тыртарга, сагыш оожургай бээр ийик бе? Дөмей-ле, ол дүштү катап дүжээр мен. База катап минага частыр мен. Дириг артканымга база катап хомудаар мен. Өлүмүвүс, чурттталгавыс солчу бергенинге хомудаар мен.

Мээң орнумга өлгенин дугайында кайын дүжээр деп сен. А мен сээң орнуңга чурттап... сээң орнуңга минага частып чор мен.

Шаңгыр-оол СУВАН.

ЭСКЕРИГЛЕР

ХОМУДАЛ

Кежээликтей клуб чоогунга херээжен кижи корткаңы хөлчок хевирлиг маңнап келгеш, мынчаар хыйланган:

— Садыг чанында ээзирик улус бир шил арагамны күш-биле хунаап алгаш бардылар. Дружинниктер, шагдаалар дилээш, чаңгызын-даа тыппадым. Бажы эъттенген арагачыларны, маңгыстарны ам та кымга билиндирер чүве ыйнаан. Эмин эрттир ээнзирээн чер ышкажыл бо, чагырга чок. Эртен удуртур даргаларга таптыг билдирткей мен аан.

Караңгыда кара чааскаан хыйланыышкын ынчаар доозулган.

ӨЛҮГ СҮНЕЗИННЕР

Ында-мында албан черлериниң, бажыңнар чанында «көскү-херээн» уштуп октагылапкан, «сектер» апарган машиналар тургулаар. Бир чыл безин четпээн чаа машиналар удатпаанда «өлүг сүнезинче» шилчий бергилээр таварылгалар база бар.

Чоокта чаа бир улуг албан черниниң чанынга турган машинаже айыткаш:

— Бо машина кажан шимчээр ирги? Дыка-ла үр «дыштанып» келди. Ужурун чугаалап көрем? — деп, чолаачы эжинден айтырган.

— Заводтан кээрде чаа-ла чүве, үр-даа болбаанда «сек» апарганы ол-дур. Металлолом кылдыр дүжаар ыйнаан — деп, өскези чугаалаан.

Эдилээн эдин хумагалавас, ээ-харыысалга чок чолаачыларның хайы-биле хайыраан техника ынчалдыр ажыглалдан үнүп турар. Ынчап турда күрүне байыыр хамаанчок, ыдараар дээрзи шын-дыр ийин.

КАРАА «ТАҢМАЛЫГ»

Мээң өңнүүм Сиир-оол черле эллептиг кижи боор. Бир-ле хүн мензэ уткужуп келгеш:

— Бо суурда караа таңмалыг чоруур херээжен бар, таныыр силер бе? — дээш, таакпызының ыжын бургурадыр соргулай-дыр.

— Канчап караанга таңма хап алгаш чоруур херээжен боор. Оон караа албан бижии эвес-ле болгай — дидим.

— Караңнаарның кадайының карактары кара кезээде хан кучук кара-көк чоруур. Өөдежок ашаа бичии-ле чүве ужун кадайының карактарын «таңмалап» каар. Херээжен кижини кээргээр сеткили чок, халаптыг кара холдуг, карбаңнааш кижилер тургулаар чүве-дир ийин.

БАЖЫ ХЕЙДЕ ДЕСКИНЕ БЭЭР

Аажок күштүг «Нива» дээр машина садып алгаш, арагалап шаап тургаш, адыр чагыга үстүргеш, мээң кожам амы-тынындан чарлыр часкан.

Харын-даа, чаяап боол, менди-чаагай үнген. Ындыг чорук бистиң суурга чоокта чаа болган чүве. Чамдык кижилерге сургаал болуру-биле бо одуругларны база кожуп кагдым:

Машина-ла садып алгаш,
Бажы хейде дескингил,
Ассымнадып шаап тургаш,
Айыыл-халап кылырлар бар.

Ондар БОРАШ.

Уваа, солунун аа!

53×43×40 см хемчээлдиг дөрбелчин хааржакчыгаш иштинче кире бергеш, аңаа каш шак олурарын шенеп көрген силер бе? Чок бе? Бодаарга, кижиниң ынаар сынар аргазы черле чок. Ынчалза-даа ындыг чалаңныг кижи чырык өртемчей кырында бар. Ол дээрге француз Йоги (Полэн) Кудү-дур. Куду хааржактың иштинче эптештир кирип алгаш, 6 шак дургузунда аңаа олуруп шыдаар. Шак ындыг шенелдени кылырда, тынарының тускай аргазы йоги, медитация негеттинер.

Ол ышкаш ол-ла хааржакка дуглаттынып алгаш, 55 минута иштинде балыктар-биле кады «эштириишге» база ынак. Шенелде кылыр сорулга-биле ону дириг-теле черге 24 шак дургузунда база хөөп турган.

Ол хиреэзинде ындыг коргунчуг шенелделер оон кадыкшылының байдалынга кандыг-даа багай салдар чедирбээн.

* * *

Америк Джим Голдменниң төрүмелинден холдары чок. Ынчангаш ол шуптуну чүвени буттары-биле кылып өөренип алган. Оң буду-биле стол артынга кончуг таптыг олуруп алгаш бижиттинер. Оң буду-биле кижилер-биле мендилежир, буттары-биле машинаны чолаачылаар, буттары-биле чүлүттүнүп алыр. Стол артынга чемненип олургаш, сериэ биле бижекти ажыглап билири холдарлыг кижилерден дээре. Ол ышкаш балыктаарынга, аңнаарынга хөлчок ынак. Аң көрүп каанда, черге олура тыртып алгаш, эктинден боозун дүжүргеш, будунуң улуг салаазын мажыга салгаш, адыптарда, черле часпас. Бичиизинден тура бейсбол база ойнаар. Бейсболдуң кагар ыяжын сегели-биле кызыдып алгаш, бөмбүүн буду-биле өрү октап бээр.

Кижи амытанның турасоруу кайы-хире күштүг-дүр, чээ.

* * *

Австрияда элдептиг өг-бүле чурттап турар. Оларның атын Эрик болгаш Рената Шингеги дээр. Аңаа мурнунда херээжен, кадайы мурнунда эр кижи чораан. Эрик кыс тургаш, лаг хаатының спортунга чедимчелиг чүнгүлап, олимпиада чемпиону атты чедип алган турган.

телевидение

ОКТЯБРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Авам, ачам база мен». 9.05 Мультфильмнер. 9.30 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 10.00 Чыл үелери. Октябрь. 11.00 «Партнер». Коммерция медээчизи. 11.30 Б. Кимягаров режиссёрнуң фильмнери. «Рустам биле Сухраб». 13.05 Фотоконкурс. «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 13.10 Япониянын камерлиг хөгжуму. 14.00 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 15.00 «Илби-шиди парады». 15.40 «Кым кымыл». «Политиктиг чугаалар» деп бөлүктен. 17.10 «Америк артист Джейн Фонда-биле ужуражылышкын». 18.40 «Делегей панорамазы». 19.25 «Кызыгаарын эртер». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.40 «Кызыгаарын эртер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.10 Шылыраага делегей маргылдаазында. 23.25 «Валерий Леонтьев». 00.35 Медээлер. 00.50—01.55 «Супер-модель-90» шоу-программа.

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Орус чугаа. 9.00 «Африкада херээжен совет хамаатылар». Телефильм. 9.30 «Бир эвес силерниң харыңар...» 10.15 Хол бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 11.00 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 11.35 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 12.30 Концерт. 13.00 «Кады ажылдажылга». Видеоканал. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.30 В. Пракушева ырлаар. 21.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Динамо» (Москва) — «Динамо» (Рига). 23.15 «Кырганнар хереэ». Телешии. 00.20—01.30 «Оон маңаа чедир». Уран-чечен телефильм.

• • •

«Альтернатива» кооператив арагадан болгаш таакпыдан эмнедир кижилерге А. Р. Довженконуң аргазы-биле («кодирование») эмнээшкин сеансыларын бо чылдың ноябрь 6-дан 12-ге чедир эрттирер. Эмнээшкинни Киев хоорайдан келир психиатр-нарколог эмчи чорудар.

Күзелдиглерни дараазында адреске 8 шактан 14 шакка чедир дарый келирин чарлады: **Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажың № 57.** 2-35-78 телефонче долгап болур.

Эмнедир күзелдиг кижилер эмнээшкин мурнунда арага ишпээн турары күзенчиг.

• • •

Аксы-Барлык ортумак школазының юбилейинге тураскааткан байырлыг хемчеглер ноябрь 3-те эртерин школаның администрациязы дыңнадып, киржир күзелдиглерни чалап тур.

• • •

«Т-150 К» тракторга ажылдаар механизаторларны белеткээр ай хуусаалыг курстарга өөреникчилерни хүлээп алырын **Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курс комбинады** чарлап турар.

Кичээлдер 1990 чылдың ноябрь 1-де эгелээр. Комбинаттың адрези: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 1 «в»**, телефону 6-11-67.

КИНО

ОКТЯБРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сувенир для прокурора» (Свердловск к/с.) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 (узаткан) шактарда. Видеозал: «Собачья работа» 9.20, 13.20, 17.20, «Мститель» (2 сериялыг) 11.20, 15.20, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ну, погоди!» 9.20, 12.30, «Чудесный лес» 10.40,13.50, «Обреченный на одиночество» 15.40, 17.20, 19.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бейбарс» (фильм первый, 2 сериялыг) 13.00, «Султан Бейбарс» (фильм второй, 2 сериялыг) 16.00, «Посвященный» (2 сериялыг) 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Трудно быть богом» (2 сериялыг) 14.00, 18.30, «Мистер Питкин в тылу врага» 16.40 шактарда.

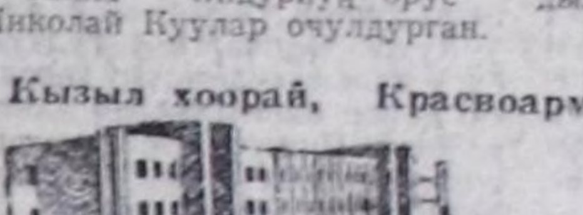

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаза — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 арлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Индекс 54241.

Чагыг № 517.